

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

**NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
IJTIMOIY-IQTISODIY FAKUL'TETI
TARIX FANLARI KAFEDRASI**

UMMATOV MIRZOHID ZOKIRJONOVICH

O'ZBEKISTON SHAHARLARI TOPONIMIKASI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar: t.f.n. Z.Sh. Madrahimov

Namangan – 2012

MUNDARIJA:

KIRISH.....	3 – 9
 I. BOB. FARG’ONA VODIYSI, TOSHKENT VA ZARAFSHON VOHASI SHAHARLARI TOPONIMIKASI.....	10 – 36
1.1. Farg’ona vodiysi shaharlari toponimikasi.....	10 – 25
1.2. Toshkent va Zarafshon vohasi shaharlari toponimikasi.....	25 – 36
 II. BOB. QASHQADARYO, SURXONDARYO, JIZZAX, XORAZM VILOYATLARI VA QORAQALPOG’ISTON RESPUBLIKASI SHAHARLARI TOPONIMIKASI	37 – 51
2.1. Qashqadaryo, Surxondaryo va Jizzax viloyatlari shaharlari toponimikasi.....	37 – 45
2.2. Qoraqalpog’iston Respublikasi va Xorazm viloyati shaharlari toponimikasi.....	45 – 51
 XULOSA.....	52 – 54
 FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI.....	55 – 58

ANOTATSIYA

Bitiruv malakaviy ishida O'zbekiston shaharlari toponimikasi viloyatlar kesimida yoritilgan. Ma'lumki, toponimika yunoncha "topos" – "joy" va "onoma (yoki onima)" – "nom" so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, shaharlar, qishloqlar, daryolar, ko'llar, tog'lar kabi geografik nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini o'rganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham boy ilmiy material beradi. Ushbu Bitiruv malakaviy ishida O'zbekiston shaharlari toponimikasi tarixiy ma'lumollar orqali ochib berishga xarakat qilingan.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Milliy mustaqilligini qoʻlga kiritgan Oʻzbekiston yangi yoʻldan taraqqiy eta boshladi. Mustaqillikka erishganidan soʻng Oʻzbekiston oʻtgan yigirma bir yil ichida oʻta mashaqqatli va sharaflı yoʻlni bosib oʻtdi. Buni oldindan yaxshi bilgan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov ozodlikka erishgan dastlabki kunlarimizda “Oʻz istiqloq va taraqqiyot yoʻlimiz – bu gul bilan qoplangan yoʻl emas, bu totalitarizm merosidan xalos boʻlish va poklanish, mafkuraviylik illati yetkazgan ziyon-zahmatlarni bartaraf etishning qiyin, uzoq davom etadigan yoʻlidir”, deb aytgan soʻzlari zahirida qanchalik chuqur hayotiy maʼno borligini yana bir bor anglaymiz¹.

Shu bilan birga, istiqloq Oʻzbekiston xalqiga maʼnaviy uygʻonish, oʻzlikni anglash, boy tarixiy oʻtmishini oʻrganishga imkon yaratib berdi. Mustaqillik tufayli oʻzbek xalqining koʻp asrlik boy tarixiy, ilmiy, madaniy va maʼnaviy merosini oʻrganish, undan xalqning bebaho mulki sifatida foydalanishga keng yoʻl ochildi. Maʼnaviy boyliklar, qadriyatlar, davlat, millat, shaxsning bebaho xazinasi va taraqqiyot manbai hisoblanadi. Aynan ushbu maʼnaviy va mafkuraviy asosni mustahkamlash hamda rivojlantirishda tarix fani alohida ahamiyatga egadir. Zero, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov taʼkidlaganidek “...tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasorati tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda”². Prezident tarixiy xotira toʻgʻrisida fikrini davom ettirar ekan – “Tarixiy xotira tuygʻusi toʻlaqonli ravishda tiklangan, xalq bosib oʻtgan yoʻl oʻzining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yoʻqotish va qurbonlari, quvonch va izzitoblari bilan xolis va haqqoniy oʻrganilgan taqdirdagina chinakam tarix boʻladi,”³ – deya haqli ravishda qayd etgan.

Maʼlumki, toponimika yunoncha “topos” – “joy” va “onoma (yoki onima)” – “nom” soʻzlaridan tarkib topgan boʻlib, shaharlar, qishloqlar, daryolar, koʻllar, togʻlar kabi geografik nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini oʻrganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham boy ilmiy material beradi.

Oʻzbekiston hududi shaharlarga boy hisoblanadi. Yurtimizda Toshkent, Qoʻqon, Samarqand, Namangan, Andijon, Buxoro, Xiva, Urganch, Termiz, Qarshi, Jizzax kabi qadimiy shaharlar bilan bir qatorda, Navoiy, Zarafshon, Olmaliq, Sirdaryo, Guliston, Quvasoy, Nukus, Angren, Oxangaron va boshqa koʻplab yosh shaharlar ham mavjud. Bu shaharlar nomlarining oʻziyoq bir tarix xisoblanadi. Oʻzbekiston shaharlari aksariyatining nomlanishi xaqida turli xil maʼlumotlar mavjud.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, Oʻzbekiston shaharlari toponomikasini oʻrganish va tahlil qilib, xulosa chiqarish mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning oʻrganilishi darajasi. Oʻzbekiston shaharlari toponomikasi masalasi alohida tadqiqot obʼyekti sifatida hozirga qadar oʻrganilmagan boʻlsada, Oʻzbekiston shaharlari va ularning nomlanishi xaqida ayrim adabiyotlarda maʼlumotlar berilgan. Oʻzbekiston shaharlari toponomikasi yoritilgan ilmiy adabiyotlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1. Eng qadimgi davr va oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo tarixi va geografiyasi yoritilgan asarlar.
2. Rossiya imperiyasi hukmronligi davriga oid asarlar.
3. Sovet davri adabiyotlari.
4. Mustaqillik davrida nashr etilgan asarlar.

¹ Karimov I. A. Oʻzbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2011. – B. 27.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 127.

³ Karimov I. A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent.: Maʼnaviyat, 2008. – B. 97.

Birinchi guruhga mansub adabiyotlarning mualliflari asosan yunon, rim, arab, fors, xitoy va mahalliy olimlar, sayyohlar hisoblanib, ular o'z asarlarida O'rta Osiyoning eng qadimgi xalqlari, davlatlari, geografiyasi, tarixi bilan bir qatorda o'lkamizning qadimgi shaharlari va ularning toponomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar berganlar. Xususan, O'rta Osiyo va uning geografik nomlari to'g'risidagi eng qadimgi ma'lumotlar yunon va rim olimlari asarlarida uchraydi. "Tarix fani otasi" deb nom olgan Gerodot (miloddan avvalgi 485 – 425 yillar), qadimgi yunon geografi va tarixchisi, 17 jildlik "Geografiya" asarining muallifi Strabon (miloddan avvalgi 64/63 – 23/24 yillar), tarixchi va yozuvchi, 7 jildlik Aleksandr Makedonskiy yurishlari tarixi muallifi Flavly Arrian (95 – 175 yillar), "Aleksandr Makedonskiy tarixi"ni yozgan Ruf Kursiy (I asr), Astronom Havdiy Ptolemey (tahminan 90 – 160 yillar) va boshqalarni keltirishimiz mumkin.

O'rta asrlarda O'rta Osiyo tarixi va gografiyasi to'g'risida ma'lumotlar asosan arab, fors va mahalliy muarrixlarning asarlarida uchraydi. Xususan, X – XI asrlar arab geograflari Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy, X – XI asrlarda yashab ijod qilgan vatandoshimiz "At-taf-xim", "Hindiston tarixi", "Al-osorul boqiya", "Qonuni Ma'sudi" asarlari muallifi Abu Rayxon Beruniy va "Buxoro tarixi" asari muallifi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy, XI asrda yashagan "Devonu lug'otit turk" asari muallifi Mahmud Qoshg'ariy, XIII asrda ijod qilgan Yoqut (Yoqut ibn Abdulloh ar-Rumi al-Hamaviy) va "Boburnoma" asarining muallifi Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin.

Ikkinchi guruhga mansub adabiyotlarning mualliflari asosan rossiyalik olimlar, harbiylar, sayyoh va elchilar hisoblanib, ular XIX asr o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo xonliklari atroflicha o'rganishga harakat qilganlar. Ularning asarlarida asosiy e'tibor O'rta Osiyo xonliklarini umumiy tavsifiga qaratilgan bo'lsada, O'rta Osiyo shaharlari to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar qayd qilingan. Jumladan, O'rta Osiyo xonliklarining yirik shaharlari, aholisi, qal'a devorlari, askarlari, siyosiy va iqtisodiy ahamiyati, bozor va karvonsaroylariga oid ayrim qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Ikkinchi guruhga mansub adabiyotlarning mualliflari jumlasiga A.P. Xanikov, P.I. Nebol'sin, V.V. Grigor'yev, Ch.Ch. Valixanov, A. Kun, A.P. Xoroshxin, L. Kostenko, M.A. Terent'yev, A.N. Teterevnikov, A.K. Geyns, V.P. Nalivkin va A.I. Dobromislov va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Mavzuga doir **uchinchi guruh** adabiyotlarini sovet davrida yaratilgan asar va tadqiqotlar tashkil qiladi.

O'zbekiston shaharlari toponomikasi sho'rolar tuzumi davrida alohida tadqiqot sifatida o'rganilmagan bo'lsada, ayrim olimlarning tadqiqotlarida O'zbekiston shaharlari toponomikasiga oid ma'lumotlar uchraydi. Xususan, V.V. Bartol'd, A.L. Troitskaya, R.N. Nabiyeu, H.Z. Ziyoyev, H.N. Bobobekov, F.A. Ozadayev, H. Xasanov, M. Ro'ziyeva, G. Agzamova kabilarning asar va maqolalarini kiritish mumkin⁴.

⁴Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / Соч. Т. II. Ч. 2. – Москва, 1963. – С. 286 – 292; О'sha muallif. Коканд / Соч. Т. III. – Москва, 1965. – С. 462 – 467; О'sha muallif. Ташкент / Соч. Т. III. – Москва, 1965. – С. 499 – 503; О'sha muallif. Фергана / Соч. Т. III. – Москва, 1965. – С. 527 – 539; Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – Москва: Наука, 1968. – 582 с.; О'sha muallif. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. – Москва: Наука, 1969. – 154 с.; Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). – Тошкент: Фан, 1973. – 476 с.; Зиёев Х. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI – XIX асрлар). – Тошкент, 1962. – 88 б.; О'sha muallif. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI – XIX асрлар). – Тошкент, 1965. – 237 б.; Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Тошкент: Фан, 1990. – 118 с.; Озадаев Ф. А. Ташкент во второй половине XIX века. – Тошкент: Фан, 1959. – 242 с.; Рўзиева М. Тошкентнинг ўтмиш кийёфаси. – Тошкент: Фан, 1984. – 30 б.; Агзамова Г. А. О караванных путях из Хивы в Оренбург // Общественные науки в Узбекистане. – Тошкент, 1991. – №12. – С. 43 – 48.

O'zbekiston shaharlari toponomikasiga oid sovet davri adabiyotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu davlatda kechgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy jarayonlar kommunistik partiya mafkurasiga bo'ysundirilgan holda, sinfiylik nuqtai nazaridan o'rganilgan.

O'zbekiston shaharlari toponomikasiga doir adabiyotlarning **to'rtinchi guruhini** iqtisodiy davrida nashr etilgan asarlar tashkil etadi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixining turli davrlari tarixi ham yangicha qarash va yondashuvlar asosida o'rganila boshlandi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston shaharlari toponomikasiga doir alohida tadqiqot olib borilmagan bo'lsa-da ko'plab tadqiqotlarda mavzuga doir qimmatli ma'lumotlar berildi va berilmoqda. Bunday tadqiqotlar jumlasiga H.N. Bobobekov, H.Z. Ziyoyev, A. Muhammadjonov, G.A. Agzamova, A.S. Sadullayev, G'. Boboyorov, S. Qorayev, Abdulla Jabbor kabilarning asar, dissertatsiya va maqolalarini kiritish mumkin⁵.

Bular orasida G. A. Agzamovaning tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi. G. A. Agzamova tadqiqotlarida XVI – XIX asrlarda O'rta Osiyo shaharlari hayoti va aholisining mashg'ulotlari, hunarmandchilik va savdoning holati, shuningdek, Rossiya savdo markazlari bilan iqtisodiy aloqalari, hududlarni o'zaro bog'lovchi yo'llar va ularning faoliyatida yuz bergan o'zgarishlar, hamda yurtimizning ba'zi shaharlari toponomikasi xaqida ma'lumotlar bergan.

Qo'qon xonligi tarixi bo'yicha yirik mutaxassis H. N. Bobobekov o'z tadqiqotlarida Farg'ona vodiysining yirik shaharlari xususan, Qo'qon shahri toponomikasi bo'yicha bergan ma'lumotlari e'tiborga molik.

Shuningdek G'. Boboyorov tadqiqotlarida O'zbekistonning poytaxti Toshkent shahrining o'rta asrlardagi tarixi va toponomiyasi xaqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Abdulla Jabbor o'zining "Namangan viloyati" nomli asarida Namangan viloyatida joylashgan shahar, qishloq, daryo, soy, kanal, ziyoratgoh, tog', tarixiy joylarlar tarixi va toponomikasi xaqida qimmatli ma'lumotlar berishga xarakat qilgan.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. O'zbekiston shaharlari toponomikasiga mavzusi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

- O'zbekistonning qadimiy shaharlari toponomikasini o'rganish va tahlil qilish;
- arablar va mo'g'ullar istilosining O'zbekiston shaharlari toponomikasiga ta'sirini ko'rsatib berish;
- Rossiya imperiyasi istilosining O'zbekiston shaharlari toponomikasiga ta'sirini yoritish;
- sho'rolar tuzumi davrida O'zbekiston shaharlari toponomikasidagi o'zgarishlarni ko'rsatib berish;
- mustaqillik yillarida O'zbekiston shaharlari toponomikasidagi o'zgarishlarni yoritish;
- O'zbekiston shaharlari toponomikasining o'ziga xosliklarini hududlar misolida taqqoslash va tahlil qilish.

Tadqiqotning manbalari. Eng qadimgi davrlardan to XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrda O'rta Osiyoda bo'lgan yoki uning tarixini o'rgangan yunon, rim, xitoy, arab, fors, ingliz, rus olimlarning ma'lumotlari hamda mahalliy muarrixlarning asarlaridagi toponomik ma'lumotlar tadqiqotning asosiy manbalari bo'lib bo'lib xizmat qiladi. Mahalliy muarrixlardan

⁵ Бобобеков Н. Н. Қўкон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – 238 б.; Зиёев Ҳ. 3. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 480 б.; О'ша муаллиф. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.; Муҳаммаджонов А. Р. "Кеш" ойконими ва "Қат" субстрактивнинг этиноми // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 12 – 15.; Агзамова Г. А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарлари: умумийлик ва хусусийлик (шаҳар деворлари мисолида) // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 1999. – №2. – Б. 56 – 63.; О'ша муаллиф. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. – Тошкент, 2000. – 52 б.; О'ша муаллиф. XVIII – XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида кечган урбанизацион жараёнлар ва унда Марғилоннинг тутган ўрни // О'zbekiston тарихи. – Тошкент, 2007. – №2. – Б. 95 – 106.; Саъдуллаев А. С. Гау Суғд – Наутака – Кеш // "San'at". – Тошкент, 2001. – № 1. – Б. 7 – 10.; Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Янги нашр, 2010. – 167 б.; Qorayev S. Toponomika. – Toshkent, 2006. – 320 b.; Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – 287 б.

Narshaxiyning “Buxoro tarixi”, Mirzo Olim Mushrifning “Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin”, Muhammad Solih Toshkandiyning “Tarixi jadidayi Toshkand”, Muhammad Aziz Marg’iloniyning “Tarixi Aziziy”, Ishoqxon Ibratning “Tarixi Farg’ona”, Mulla Olim Mahdumning “Tarixi Turkiston” va boshqa asarlar tadqiqotni yoritishda muhim ahammiyatga ega. Shuningdek, Nodira nomidagi Namangan Markaziy kutubxonasi va Namangan Davlat universiteti asosiy kutubxonasida saqlanayotgan nodir asarlar, gazeta va jurnallar, turli hajmdagi ilmiy to’plamlar Bitiruv Malakaviy Ishining manbaviy asosini boyitishga hizmat qildi.

Tadqiqot ob’yekti. O’zbekiston Respublikasi shaharlari toponomikasini o’rganish tadqiqotning ob’yektini tashkil etadi.

Tadqiqotning davriy chegarasi. Tadqiqot uchun davriy chegara qilib yurtimiz hududida shaharlar paydo bo’la boshlagan qadimiy davrlaridan bugungi kunga qadar bo’lgan davr olindi.

Tadqiqotning nazariy va uslubiy asoslari. Mavzuni yoritish jarayonida O’zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlarida ilgari surilgan Vatan tarixini manbalar asosida haqqoniy o’rganish, xolislik va tarixiylik tamoyillariga asosiy e’tibor qaratishga oid g’oyalari nazariy asos vazifasini bajardi. Tadqiqot jarayonida muammoni yangi tarixiy tafakkurning kontseptual nuqtai-nazaridan idrok etishga, tarixiy voqealar xarakterini ularning real mazmuni asosida, hozirgi zamon tarix fani talablari kontekstida ochib berishga asosiy e’tibor qaratildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Bitiruv malakaviy ishidan kasb hunar kollejlari va akademik liseylarda “O’zbekiston tarixi” fanidan hamda oliy o’quv yurtlari Tarix fakul’tetlari bakalavrlari uchun “O’zbekiston tarixi”, “O’rta Osiyoning qadimgi va o’rta asr shaharlari tarixi” va “Tarixiy toponomika” fanlaridan ma’ruza matnlari tayyorlashda, amaliy mashg’ulotlar olib borishda foydalanish mumkin.

Tadqiqotning tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, ikki bob, xulosa, foydalanilgan manba va adabiyotlar ro’yxati hamda ilovalardan iborat.

I BOB. FARG’ONA VODIYSI, TOSHKENT VA ZARAFSHON VOHASI SHAHARLARI TOPONIMIKASI

1.1. Farg’ona vodiysi shaharlari toponimikasi

Mamlakatimiz juda uzoq tarixga ega ekanligi hech kimga sir emas. Yurtimizning qadimiy Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Qo’qon shaharlari kabi ko’plab qadimiy shaharlarimiz mavjud. Yoshi 2000 yildan kam bo’lmagan shaharlar O’zbekiston hududida juda ko’plab topiladi.

Yurtimizda o’ziga xos mavqega ega bo’lgan hududlaridan biri bo’lgan Farg’ona vodiysi qadimiy va hamisha navqiron shaharlarga boy hisoblanadi. Farg’ona vodiysi shaharlari toponomikasida ham o’ziga xosliklar mavjud.

Xususan, O’zbekistonning yirik shaharlaridan biri, hozirda Farg’ona viloyatining markazi hisoblanadigan Farg’ona shahriga 1877 yilda asos solingan bo’lib, 1907 yilgacha Yangi Marg’ilon, 1907 – 1924 yillarda Skoblev nomlari atalgan bo’lsa-da, Farg’ona toponomikasi tarixi ancha qadimiy bo’lib, Farg’ona vodiysi nomi bilan uzoq tarixiy yo’lni bosib o’tgan.

“Farg’ona” toponimi haqida ham rivoyatlar bor. Masalan, rivoyatlarga ko’ra, Farg’onani sosoniy hukmdori Nushirvon (Anushirvon) bunyod qilgan va podsho bu yerga har bir joydan bittadan qabila olib kelgan ekan. Shunday qilib, turli joylardan kelgan kishilar imoratlar qurib, ekinlar ekan. Kishilar ularni turli joylardan kelganligidan “Az har xona” – “turli xonadonlardan kelganlar” (qurama) deb atay boshlaganlar. So’ngra az qo’shimchasi tushib qolib, Harxona bo’lib ketgan, bu esa bora-bora Farg’ona shaklini olgan emish. Huddi shu rivoyat arab geografi Ibn

Xurdodbehning “Kitob ul-masolik val-mamolik” asarida (X asr), Hamidullah Qazviniyning “Nuzhat ul-qulub” asarida (1340 yil) va boshqa tarixiy yodgorliklarda ham keltirilgan⁶.

Yurtimizdagi qadimiy shaharlar qatoriga Marg’ilon shahrini ham kiritishimiz mumkin. Ayniqsa Marg’ilon shahrini YUNESKO e’tiboriga tushib, uning 2000 yillik yubileyini nishonlashga qaror qilinganligi alohida e’tiborga loyiq.

Marg’ilon Farg’ona vodiysi sharqiy yarmining janubiy qismida joylashgan. Marg’ilon va uning o’tmish tarixiga oid ma’lumotlar juda kam.

Marg’ilonning toponomikasi haqida so’z ketganda Isoqxon Ibratning “Farg’ona tarixi” asari etiborlidir. Bu asarda Marg’ilon shahrining paydo bo’lishida “Forsistondan muhojir bo’lib kelib, o’ltir’on bechora dehqoni bodyashinlar” ning roli katta bo’lganligi ta’kidlanadi. Shahar nomining kelib chiqishini ham forsiy tilidagi “murg’u non”, ya’ni “tovuq va non” so’zi bilan bog’laydilar. Isoqxon Ibratning “Farg’ona tarixi” asarida Marg’ilon shahriga aynan mana shu forsistonliklarning talabi bilan asos solingan, deb keltiriladi va Marg’ilonga asos solinishini Iskandar Zulqarnayn bilan bog’laydi. Emishki, Iskandar Zulqarnaynning sharqqa qilgan yurishlari davrida Farg’ona yerida ishlovchi forsistondan kelgan aholi uning yo’liga tovuq va non bilan peshvoz chiqib, undan bir shahar bunyod etib berishini so’raganlar. Makedoniyaliklarning “bu nima?” degan savoliga ular “Murg’u non” deb javob bergan ekanlar⁷.

Ammo tarixiy manbalardan bizga ma’lumki, makedoniyalik Iskandar sharqqa yurishlari davrida Xo’jandga kelgani aniq. Ammo undan sharqqa Farg’onaning ichiga o’tolmagan. Shuning uchun ham yunon-makedon manbalarida Farg’ona viloyati haqida aniq ma’lumotlar uchramaydi. Faqat “Yaksart orqasida” allaqanday o’troq aholi borligi qayd etilgan xolos⁸.

Ayrim kishilar Iskandarning Marg’ilonga kelganligini Marg’ilondagi Iskandar qabri bilan isbotlashga urinadilar. Bu qabriston haqida Ibratning “Farg’ona tarixi” asarida shunday ma’lumot bor: “...Marg’ilonda podsho Iskandar degan iyidgoh mozar bordur, ul kishi tushgan yerlardur”⁹.

Ammo Farg’ona Iskandar saltanatiga kirmagan hudud sifatida sanaladi. Bizning muddaomiz Iskandarning Marg’ilonga kelgan-kelmaganligini aniqlash emas, balki Marg’ilonni o’sha davrda mavjud bo’lganligidir.

A. Nabiye’vning “Tarixiy o’lkashunoslik” kitobida Marg’ilon haqida antik dunyo tarixchilarining ma’lumotini keltiradi. Unga ko’ra parfiyaliklar bir paytlar skif qabilalari orasidan quvilgan qabila edilar. “Parf” so’zi skifcha “quvilgan kishilar” degan ma’noni anglatadi. Ularning kiyinishi, tillari bir-biriga juda yaqin. parfiyaliklar ham, marg’ilonliklar ham mohir chavandoz bo’lganlar. Ular gaplashganda bir-birlarini tushunganlar. Shundan kelib chiqib muallif “Farg’ona” nomi Parfiyona – Parfona – Farg’ona bo’lmaganmikan, degan fikrni beradi.

Manbalar, Marg’ilon shahrining paydo bo’lish davrini miloddan oldingi davrlarda ekanligini ko’rsatadi. Marg’ilon shahri haqidagi aniq ma’lumotlar X asrdan boshlab yozma manbalarda yozilgan bo’lsada, bu shaharning bino bo’lgan davrini yuqoridagi dalillarga asosanib 2000 yildan oshiqroq deb ayta olamiz.

Shuningdek, H. Xasanov o’zining “Tarixiy-geografik nomlar izohoti” nomli asarida “Marg’ilon” so’zini Mari, Marg’ilon, Murg’ob toponimlari sistemasida izohlaydi va kitob muallifi shunday yozadi: “Murg’-ob” ni “Qo’sh-suv” deb izohlash mumkin. Aslida unday emas. Murg’ob, Mari, shuningdek, Marg’ilon nomlarining asosi qadimiy “marg” so’zidan yasalgan¹⁰.

⁶Qorayev S. Toponomika. – Toshkent, 2006. – B. 13 – 14.

⁷Исоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 323 – 324.

⁸Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент, 1965. – Б. 54 – 55.

⁹Исоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона... – Б. 324.

¹⁰Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент, 1965. – Б. 54 – 55.

Tarixda marg'i qabilasi ham bo'lgan. Ular o'tloq, suvlik yerlarda yashaganlar, Marg'zor deganda o'rmoncha, yashil yer, o'tloq joy tushuniladi. Marg'ilon nomi tarixda ko'p shakllarga ega bo'lgan. Masalan: Marg'inon, Marg'ilon, Murg'inon kabilar shular jumlasidandir.

Toponimist E.M. Mirzayevning ma'lumotiga qaraganda, Marg'ilon "Marg'inob" shakliga ham ega bo'lgan. E.M. Mirzayev Marg'ilon nomini tojikcha "marg'", ya'ni "o'tloq" so'zidan olingan degan fikrni bildiradi va uni Marg', Murg'ob, Marg'on, Marg'itta, Marg'ub singari toponimlar bilan o'zakdosh deb hisoblagan.

Suyun Qorayevning fikricha, Marg'inon nomining Marg'ilon shakli o'zbeklar talaffuzi natijasida keyinchalik vujudga kelgan. Samarqand yaqinida ham Marg'ilontepa deb yurituvchi toponim bo'lgan. Marg' so'zi qadimgi so'g'd tilida "buloq" ma'nosini ham anglatadi. Tojik mumtoz adabiyoti tilida qadimdan mavjud bo'lgan murg' so'zi: o't, maysa, alaf, maysazor, ya'ni marg'zor, chamanzor ma'nolarini anglatgan. Shuningdek, murg' o'sha shaklda Murg'ob shahrining nomini ham ifodalagan. Marg', marg'zor so'zi eski o'zbek tilida, jumladan Alisher Navoiy asarlarida ham uchraydi: marg' – o't, hayvonlar yeydigan o'simlik, marg'zor – o'tloq, hayvonlar o'tlaydigan joy. "Navoiy asarlari lug'ati"da marg', marg'zor so'zlarining arabcha deb belgilanishiga qo'shilib bo'lmaydi.

Marg'ilon, Marg'inon toponimlarini marg' – o'tloq so'ziga bog'lash ba'zi shubhali tomonlarga ham ega. Chunki, o'sha joy marg' – o'tloq deb nomlangan bo'lsa, uning atroflarida boshqa marg' – o'tloqlar bo'lmaganmi? Shuningdek, Marg' – o't, o'tloq bo'lsa, Marg'inondagi Marg'-i-non, Marg'i-non, Marg'-inon – non komponentlari nimani anglatadi?

Bordi-yu, Marg'ilon, Marg'inon, marg' nomli qabila nomi bilan aloqador bo'lsa, unda toponimning ikkinchi komponenti fors-tojikcha – on (yon) ko'plik qo'shimchasiga aloqador deb taxmin qilinishi mumkin. Bu holda Marg'inon – Marg'iyon – Marg'on – Marg'ion – Marg'inon – Marg'ilon, ya'ni marg'lar yashovchi joy, marg'lar shahri ma'nosini anglatgan bo'lishi ehtimol¹¹.

Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, Marg'ilonda go'yo Iskandar Zulqarnayn qabri bo'lib, uning bayrog'i masjidda saqlangan emish. Shu paytgacha bir ko'chaning podshoi Iskandar degan nomi saqlanib qolgan. Ayrim kishilar "Marg'ilon" so'zi Makedonskiy (Makedoniyalik Iskandar) nomidan kelib chiqqan deb tahmin qilishadi: Makedon – Makenon – Marginon – Marg'ilon.

Xulosa qilib shuni qayd qilish mumkinki, Marg'ilon toponimining etimologiyasi hozircha noma'lum va yana qo'shimcha ilmiy tekshirishlarni talab qiladi.

Farg'ona vodiysining eng qadimgi shaharlaridan yana biri Qo'qon shahri hisoblanadi. Xo'qandi latif azaldan madaniyat va maorifat maskani bo'lib rivojlanib kelgan, otabobolarimizdan bizga meros bo'lib qolgan va bugungacha sayqallanib, kelayotgan urfodatlarimiz, milliy qadriyatlarimizning rivojlanishda qadimiy shahrimizning o'rne beqiyos.

Qo'qon shahri toponomikasi xaqida ham turli xil ma'lumotlar mavjud. Xususan, qirg'iz xalqining "Manas" eposida Toshkent, Samarqand, Jizzax hamda vodiyning Qo'qon, Andijon va Namangan shaharlari hamda ularning aholisi, xo'jalikning ayrim turlari xaqida ma'lumotlar beriladi.

Shuningdek, Qo'qon shahri X asrda bitilgan "Hudud ul-olam" qo'lyozma asarida, arab geograflaridan Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida Ho'qan (Xuvoqand), Ho'qand (Xuvoqand) shakllarida qayd qilingan. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida Xo'qon viloyati tilga olingan. Hozirgi Qo'qon shahri tarixiy Xo'qand o'rnida XVIII asrda boshlarida o'zbeklarning ming urug'i boshlig'i, Qo'qon xonligi asoschisi Shohruhbiy tomonidan barpo etilgan. Akademik V.V. Bar'toldning fikricha, shaharning adabiy nuqtai nazardan to'g'ri shakli Xo'qand bo'lib, Qo'qon jonli tilda talaffuz etilishidir¹².

Qo'qon shahri xaqida ma'lumotlar XII asrga oid ma'lumotlar marokashlik sayyoh Al-Idrisiyning "Nuzxat af-mushtoq fi xtirak ul-afiq" ("Jahon bo'ylab kezib xoldan toyganning

¹¹ Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент, 1965. – Б.55.

¹² Бабабеков Х. История Коканда. – Тошкент:Фан, 2006. – С. 5.

ovunchig'i") asarida ham uchraydi. XIII asrga oid bir asar sayyoh Yoqud Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" ("Mamlakatlar ro'yxati") asaridagi Xavoqand (Qo'qon) xaqidagi ma'lumoti biz uchun muhimdir. E'tiborli tomoni shundaki, dastlabki manbalarda Qo'qon, Xavoqand, Xuvaqan, Xuvakent, Quqand kabi nomlar bilan uchraydi. O'z navbatida Qo'qon atamasining ma'nosi xaqida esa, asosan 3 xil faraz mavjud:

1. "Xuk kand" tojikcha "to'ng'iz kavlagan" ma'nosini anglatadi. Bunday qarashning paydo bo'lishiga sabab manbalarda ko'rsatilishicha shahar o'zni qamishzor bo'lib bu yerda yovvoyi cho'chqa (to'ng'iz) lar ko'p bo'lgan.

2. "Yaxshi", "latif" ma'nosini anglatadi. Chunki shahar baxavo, chiroyli joyda joylashgan.

3. "Yaxshi", "latif" shahar aholisiga nisbatan ishlatilgan bo'lib, qo'qonliklarning fe'li yaxshi bo'lgan.

Shuningdek, Qo'qon toponimiga nisbatan, "Xavokent" – "shamollar shahri", "Ko'p qon" – "ko'p qon to'kilgan joy", "Qopqon" – "pistirma" va boshqa nomlar uchraydi.

Rivoyatlarga ko'ra, shaharni "Xuk kand", ya'ni "to'ng'iz kavlagan" deb atalishining asosiy sababi, shahar barpo etilmasdan bu joylar botqoqlik bo'lgan, bu yerda ko'p to'ng'izlar yashagani uchun shunday nomlangan degan qarashlar mavjud¹³. Bu xaqida rivoyat Isoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida ham keltirgan¹⁴.

Qo'qon toponimining "Xo'qand" (yoqimli, latif shahar, yaxshi shahar) so'zlaridan kelib chiqqanligini isbotlovchi bir afsona bor. Shaharni qurish zarurati paydo bo'lganda tajribali ustalar – shahar quruvchi va ularning rejalarini tuzish bo'yicha mutaxassislar o'zlarining hokimiga eng qulay bo'lgan toza suvli va soy orasidagi joyni tanlab olish kerakligini maslahat qilganlar. Bu joyda ko'plab bog'lar va polizlar bor edi. Yerning o'zi esa xosildor edi. Dushmanlarni bosib olishdan shaharni tabiiy to'siq – ikkita soy himoya qilgan. Bundan tashqari bu hududda Xitoy va boshqa mamlakatlarga boruvchi karvon yo'llari tutashgan edi. Bularning hamasi shaharni Xo'qand deb atashga asos bo'ladi¹⁵.

Boshqa bir rivoyatga ko'ra shahar nomi "Xavokent" (shamollar shahri) so'zidan kelib chiqqan. Chunki, shahar qurilgan paytda istiqomat qiluvchi aholi shamolning tez-tez bo'lishini, poyalar, daraxt tanalarining doimiy kuchli shamollar ta'sirida bir tomonga egilganligini ta'kidlashadi. Shuning uchun shahar "Xavokent" (shamollar shahri, tez-tez xavoni o'zgartiruvchi, iqlimni salqin qiluvchi, baxri-dilni ochadigan, sof bo'lishini ta'minlovchi ma'nosida) deb atalgan.

Boshqa bir rivoyaga ko'ra shaharning nomi "Qopqon" (ko'p qon to'kilgan joy) so'zidan kelib chiqqaligi ta'kidlanadi. Afsonaga ko'ra, uzoq o'tmishda, bu hududda shahar qurilgan paytda tez-tez urushlar bo'lib turgan. Bu urushlar natijasida ko'plab insonlar xalok bo'lgan va ko'p qon to'kilgan. Shu sababli shaharni qonli "ko'p qon" ataydilar. Keyinchalik talaffuzda "P" tushib qolib, Ko'kon, so'ngra, "K" ning "Q" ga o'zgarishi natijasida Qo'qon deb atay boshlaydilar.

Boshqa rivoyatda esa, shahar "Qopqon" (qopqon, tuzoq, pistirma) deb atalganligi ta'kidlanadi. Ilgarigi vaqtlarda ajnabiylar shaharni talon-taroj qilish va uning aholisini qulga aylantirish uchun tez-tez xujum qilganlar. Lekin ularning barcha urinishlari behuda ketgan. Bir so'z bilan aytganda bosqinchilar pistirmaga uchrab mag'lub bo'lganlar. Shuning uchu ham shaharni "Qopqon", ya'ni tuzoq deb ataydilar. Keyinchalik "Qopqon" fonetik o'zgarishlar natijasida "Qo'qon", "Qo'qand" bo'lgan.

¹³ Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент: Шарқ, 1996. – Б. 6 – 7.

¹⁴ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Мерос, 1991. – Б. 285.

¹⁵ Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент: Шарқ, 1996. – Б.10 – 12.

Qo'qon hududlari va shaharlari, aholisi va xo'jaligi xaqidagi ma'lumotlar mo'g'illar, temuriylar, shayboniylar va ashtarxoniylar davrida yozilgan manbalarda ham uchrab turadi. Lekin bu ma'lumotlar yaxlit tarzda emas.

Farg'ona vodiysining qadimiy shaharlaridan yana biri Quva hisoblanadi. Quva shahri yozma manbalarda "Kubo" va "Kubod" singari ikki xil nom bilan tilga olinadi. Shaharni Kubo nomi bilan atalganligi xaqidagi dastlabki ma'lumotlar IX – X asrlardan boshlab, arab manbalarida uchraydi. Jumladan, Tabariy, Istahriy, Abdulxakim ibn Xavqal, Muhammad al-Muqaddasiy asarlarida shu nom bilan tilga olinadi. XIII asrda yozilgan yozma manbalarda Kubodan yetishib chiqib "Kuboviy" nisbasi bilan mashhur bo'lgan allomalar xaqida ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarini arab tilidan fors tiliga tarjima qilgan Abu nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al Kuboviy bunga misol bo'la oladi.

Isxoqxon Ibratning "Farg'ona tarixi" asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Quva shahrini sosoniylar hukmdori Nushirvon (Anushirvon)ning otasi Kubod barpo etgan va shahar uning nomiga Kubod deb qo'yilgan. Keyinchalik shahar xalq orasida Quva nomi bilan atalgan va Quvaga aylanib ketgan¹⁶. Quva toponimining ma'nosi haqida xech qanday ma'lumot yo'q. Biroq bu xaqiqatdan yiroq. Chunki, Firdavsiyning "Shohnoma" asarida yozilishicha Eron hukmdori kayoniylar sulolasidan Kay Kubod eramizdan avvalgi 782 yilda tug'ilgan va 100 yil podsholik qilgan. Kay Kubod nomi qadimdan mashhurligi uchun shaharlarni uni nomi bilan atash o'rta asrlarda an'anaviy tus olgan. Shuningdek, sosoniylar hukmdori Kubod (488 – 531) Farg'onada o'z nomiga shahar barpo etganligi ham xaqiqatdan ancha yiroq. Chunki, Kubod o'sha davrda O'rta Osiyoda hukmronlik qilayotgan eftaliylar yordamida taxtni qo'lga kiritgan bo'lib, O'rta Osiyoda shahar qurdirishi mumkin bo'lmagan. Chunki O'rta Osiyo Eronga qaram emas edi.

Shuningdek, Quvani Kubo deb atalishini arxeolog B. Matboboyev qadimgi Quva xudosi bilan bog'laydi. Uning fikriga ko'ra, "...turkiy xalqlardan biri no'g'aylarda Quva xudosi bo'lgan. Unga ma'lum vaqtlarda samoviy otlarni qurbon qilganlar. Shulardan kelib chiqib "Kubo" – "Quva" nomi anashu Quva ilohiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Shuningdek, turkiy xalqlardagi qo'ng'iroq qabilasining Oytamg'ali aymog'i tarmog'idan biri ham Quva deb atalgan. Biroq bu fikrlar xaqiqatda yiroq. Chunki shahar IX asrdan Quva deb atala boshlagan.

Ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra, shaharni "Kubo" nomi bilan atalishi arablarning Movarounnahrda qilgan yurishlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Chunki, shaharning go'zalligi va kengligi arabcha "Kubo" – "keng" degan sifatlar bilan mashhur bo'lishiga olib kelgan.

Abu Mansur as-Saolibiy o'zining "Kitob latoif al maorif" asarida keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, Quva o'zining geografik joylashuvi jihatidan Farg'ona vodiysidagi shaharlarni o'rtasida joylashganligini nazarda tutsak arabcha "Kabo", ya'ni "o'rtasidagi, oraliqdagi" shahar degan ma'nolarni ham bildirishi mumkin.

Shu o'rinda A. Muhammadjonovning "Kubo – Quva demakdir" nomli maqolasida keltirilgan fikrlar e'tiborga loyiq. Unga ko'ra, Quva – Farg'onaning qadimgi poytaxti. Quvaning qadimgi nomi Kubo deb atalganligi ham xaqiqatga yaqin. Chunki, fors tilida "Quva" so'zi "kuch quvvat" degan ma'noni bildiradi. Shuningdek, "Quvo" so'zi "mustahkam qal'a" ma'nosini anglatadi.

Shuningdek, A. Xodjayev tadqiqotlariga ko'ra, xitoy manbalarida eramizdan avvalgi II asrlarda Davan (Farg'ona) davlatining poytaxti bo'lgan Guyshuan, Gesay nomlari qayd etilgan shahar aslida Quvasoy bo'lish mumkin¹⁷.

Yurtimizning qadimiy shaharlaridan yana biri Andijon hisoblanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, "Andijon" toponomikasi turk-mo'g'ulcha "soy bo'yidagi makon" degan ma'noni bildirgan. Xaqiqatdan ham Andijon shahri shu nom bilan ataluvchi soy bo'yida joylashgan.

¹⁶ Ибрат. Фарғона тарихи.... – Б. 282.

¹⁷ Пўлатов Х. Шаҳарсозлик тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – Б. 65 – 66.

Andijon shahri xaqida arab geograflari asarlarida va boshqa ko'hna tarixiy manbalarda Andiyon, Andikon, Andigon shakllarida tilga olingan, Zahiriddin Muhamma Bobur zamonida Andijon deb “turkiy” shakl olgan.

Isoqxon Ibratning “Tarixi Farg’ona” asarida Andijon toponomiyasiga oid qiziqarli ma’lumotlar mavjud: “Bu Andijon avvalda Andigon bo’lib, arabiyga olganda Andijon bo’lur, chunonchi “kofi” forsiy arabda “jim” o’qilur. Mana, farangi lafzi arabda afranjiy, bangni banj. Kofi forsiy arabda “j” bo’lib, Andigon bo’lgan bo’lsa kerak. Andigon andlar degan so’z. Anda turklar urug’ini o’zbeklar aytur. Andijon O’g’uzxon davrida ham mashhur ekan. Tarixi “Qutadg’u” dan mustazod bo’lurki, Afrosiyob Turon shohi bo’lib, Andijonnin poytaxt qilib, Ko’nikdo’z shahridan Toshkand va Andijon kelib yurar ekan. Ammoki, afvohi nosda qariyalar so’zidurki, Andijon aslida Odinajondur. Odinajon Afrosiyobni qizidurki, anga o’rda va bog’ bino qilib berib, ani ismiga tasmiya qilib edi. Odinajonnini tilda buzib, Andijon qilg’on deydilar”¹⁸.

Farg’ona vodiysida joylashgan shaharlarda yana biri Asakadir. Asaka nomining kelib chiqishi haqida turli xil ma’lumotlar mavjud. Professor T. Tursunov ma’lumotlariga ko’ra, “Asaka” nomini Farg’onada miloddan avvalgi VI – V asrlarda yashagan sak qabilalari bilan bog’laydi. Chunki bu qabila ba’zi joylarda “assakenlar” nomi bilan ham yuritilgan, ularda “asvaka” – ot, “assaka” – otliqlar ma’nosini bildiradi.

Axeolog B. Matboboyev yuqoridagi fikrni vodiyning sharqiy qismida topilgan toshlardagi otlar tasviri bilan asoslashga xarakat qilgan va shu joylarda nasldor otlar yetishtirilgan degan fikrni ilgari surgan.

Shuningdek, toponomist olim S. Qorayev Asaka tumanidagi “Axtachi” qishlog’i nomi mo’g’ulcha bo’lib, “ot tabibi (sinchi)”, “otboqar” degan ma’noni bildiradi deb ta’kidlab, yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Asaka xaqida ma’lumotlar XIX asr tarixchisi Avaz Muhammad Attorning “Tarixi jahonnoma” va “Tarixi Xo’qand” asarlarida tilga olingan. Uning yozishicha Asaka shahri hududida Qo’qon xoni Xudoyorxon qal’a qurdirgan va bu yerda xonning dala hovlisi ham bo’lgan. Qo’qon xonligi davrida qazilgan Shahrixonsoy kanali shaharning rivojlanishiga katta ahamiyat kasb etgan¹⁹.

Farg’ona vodiysining yirik shaharlaridan biri Shahrixondir. Shahrixon Qo’qon xonligi davrida asos solingan va asta-sekin yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylangan. Qo’qon xoni Umarxon (1810 – 1822)ning zamondoshi Dilshodi Barnoning “Tarixi Muhojiron” asaridagi ma’lumotga ko’ra, Umarxon Shahrixonga 1821 – 1822 yillarda asos solgan. Umarxon yangi shaharga asos solganidan so’ng, xonlikning turli hududlaridan hunarmandlarni ko’chirib keltirgan va bu yerda savdoni rivojlantirish maqsadida savdogarlardan bir necha yil boj olmaslikni buyurgan. Shuningdek, Umarxon Shahrixonsoy kanalini qazdirganidan so’ng, ko’p yerlar o’zlashtirilgan va Shahrixon yanada kengaygan. Tarixchi Mirzo Olim Mushrif, “Shahrixon obod bo’lib, g’allasi Xo’qand askariga kifoyat qilib, yana ziyodasi ombor qilinur edi”, – deb yozgan edi. Shahrixon toponimi ham asos solgan hukmdor nomi bilan bog’liq – “Shahrixon”, ya’ni “xon shahri”.

Farg’ona vodiysining qadimiy shaharlaridan yana biri Xo’jobod shahri hisoblanadi. Shu nomdagi tuman markazi. Shahar nomining kelib chiqishini mahalliy tarixchi va toponomistlar Xoja Abdullo Mavloniy Qozi nomi bilan bog’laydilar.

Farg’ona vodiysining yirik shaharlaridan biri Namangan O’zbekistonning qadimiy va navqiron shaharlaridan hisoblanadi. Shahar ko’chmanchi chorvadorlar va dehqonchilik bilan shug’ullanuvchi o’troq aholi yashaydigan chegarada vujudga kelgan. Namangan qishlog’i haqidagi dastlabki ma’lumot XIV asr oxiriga tegishli.

Zahiriddin Muhammad Bobur o’zining “Boburnoma” asarida Namanganni qishloq sifatida eslatib o’tgan. 1620 yil Farg’ona vodiysining qadimgi poytaxti Aysi (Axsikant)

¹⁸ Исоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона... – Б. 323 – 324.

¹⁹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2000. – №1. – Б. 443 – 444.

zilzilardan vayron bo'lgach, uning aholisi yaqinroq joylashgan Namanganga ko'chib o'tadi va Namangan kengayib, mavqei ortib boradi. Xususan, Namangan 1643 yilgi vaqf hujjatida shahar deb ma'lumot berilgan.

Qo'qon xonligi davrida Namangan xonlikning yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylangan. Qo'qon xoni Umarxon hukmronlik yillarida, ya'ni 1819 – 1822 yillari Namanganda Yangiariq kanali qazilib, shaharning suv ta'minoti ancha yaxshilanadi. 1842 – 1845 yillarda shahar atrofi mustahkam devor bilan o'rab olindi²⁰.

Namangan nomining paydo bo'lishi to'g'risida uzoq yillar davomida aniq bir to'htamga kelinmagan bo'lib, ilmiy talqin hanuzgacha yo'qligini afsus bilan ta'kidlashga to'g'ri keladi. Hamon ilmiy adabiyotlarda “Namangan” so'zining etimologiyasi umumiy ma'lumotlarga, turli talqinlarga ega hisoblanadi. Xususan, shu paytga qadar Namangan nomi “Namakkon”, ya'ni forscha “tuz koni” talqini bilan ko'p tarqalgan. Isoqxon Ibrat ham o'zining “Tarixi Farg'ona” asari Namangan toponimi xaqida quyidagicha ma'lumot beradi: “Namangon aslida namangon emasdur. Forsiy lafzi birla namakon – namak kondur. Muni ma'nisi shuki, bizni Chig'atoy tilida asli gon yo'q ekan, bu shevai forsiydir. Namangon avvali holda, ya'ni mundan to'qqiz yuz yil ilgari yerlarda hech kim bo'lmay yotgan biyobon-ko'ltuz bo'lib, ul vaqtda Buxoro xonlaridan Abdullohxon bu Farg'ona taraflarga kelib, har yerga goh sardobalar kavlab, saqqoyi mo'minga chohlarni tepasiga gumbazlar qilib, ko'p xalqqa naflik ishlarni qilgan xon ekan. Ul kishi bul Namangonni yeriga kelib, alholda darxol sardoba kavlatib, necha kunlar tutib, bir tarafi daryo va bir taraf tog' xavosi yaxshi uchun bir shahar bino qilmoq bo'lib o'z ichlaridan bir og'oliq mansabida turgan kishini amr qilib, shahar qilmoq bo'lganda, o'shal yerni daryo tarafi butun sho'r ko'l bo'lib tuz yotgan ekan. Binobarin namak kon deb, ya'ni tuz kon deb atagan ekan. Bu namak kon lafzini forsiyda gon qilib yozub, namakkonni namangon deb, bir nuni zoida ilan namangon bo'ldi, asli namakondur”²¹.

Ammo XX asr 70 – yillarida olib borilgan arxeologik qazishlar chog'ida va mustaqillik yillaridagi shahar obodonchiligi bilan bog'liq qazishmalarda hech qanday tuz koni qoldiqlari yoki alomatlari topilmadi. Ammo bu degani tuz koni talqiniga oxirgi nuqta qo'yildi degani ham emas. Ayrim tarixchilar Namangan so'zini etimologik jihatdan “Novmakon”, ya'ni “yangi joy” talqinida izohlaydilar²².

Qadimdan Namangan hunarmandlar shahri hisoblangan va bu yerda munchoq, ko'zmo'nchoq ishlab chiqarish, marjonga ishlov berish tarqqiy etgan. Shu ma'noda, Namanganga “Namang-marjon”, “Namangon-marjon koni” tariqasidagi izohlar ham bor. Venger tarixchichi A. Vamberi Namangan toponimi “Namang – marjon”, Namangon – marjon” degan ma'nolarni bildiradi degan fikrlarni bildirgan. Yuqorida keltirilgan turli talqinlarga asoslangan Y. Qosimov “Namangan”ga nisbatan qora marvarid, marjon yoxud ko'zmunchoq tayyorlovchilarga nisbatan aytilgan deyish bilan birga, yana ramziy jihatdan “qora ko'zlilar yurti” degan ma'no degan o'z talqinini keltiradi²³.

Shuningdek, Namangan toponimining “Namoyon” – “o'zini ko'z-ko'z qilgan”, “Navmangan” – “Soy bo'yidagi yangi saroy”, “Daryo bo'yidagi yangi qasr” degan ma'nolari ham mavjud.

Sharqshunos A. Juvomardiyev Namangan toponimi – “NomiYGON”, ya'ni “nomdor va aziz kishilar shahri” degan so'zdan olingan fikri ham e'tiborga loyiq. Zahiriddin Muhammad Bobur va Mashrab Namanganni – G'aznai Namangon deb ulug'laydilar. Qadimdan Qo'qon

²⁰ Мадраҳимов З. Наманганининг Қўқон хонлиги савдо алоқаларида тутган ўрни // Мозийдан Садо. – Тошкент, 2008. – №2. – Б. 28.

²¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Мерос, 1991. – Б. 325.

²² Расулов А. “Наманган” этимологиясига оид.../ Наманган тарихидан лавҳалар. – Наманган, 2010. – №1. – Б. 6.

²³ Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 5.

shahrini – Xo`qandi Latif, Buxoro shahrini – Buxoroi Sharif deb sharaflaganlari kabi, Namangan shahrini Namangoni Eshoniy nomi bilan atalgani tarixdan ham ma`lum²⁴.

Yuqorida keltirilgan tarixiy talqinlar qanchalik “haqiqat”ga yaqin ekanligi shu kunga qadar o`z ilmiy asosiga ega emas. Shuning uchun ham, shu paytga qadar turli talqinlarga ega bo`lib kelayotgan “Namangan” so`zining etimologiyasi tarixi jumboqligicha qolmoqda.

Namangan viloyatida joylashgan qadimiy shaharlardan biri Chust hisoblanadi. Chust shahri toponomikasini kelib chiqishi to`g`risida turli ma`lumotlar mavjud. Ma`lumotlarga ko`ra, shahar Chust, Tuss nomlari bilan uchraydi. Chust toponomikasiga oid dastlabki ma`lumotlar sharqshunos olim A. Middendorf (Farg`ona vodiysi ocherklari. – Sankt-Peterburg, 1882.) asarida keltirilgan. Uning ma`lumotlariga ko`ra, shahar yaqinida tuz qazib chiqarilgan bo`lib, shuning uchun shahar nomi “Tuss” deb atalgan.

Shuningdek, mahalliy tilshunoslar fikricha, Chust so`zi forscha “tez”, “tezkor” manolarini bildiradi<sup>25</sup>. Rivoyat qilishlaricha, mashhur alloma Pop yaqinidagi Chodak qishlog`ida tug`ilgan Mavlona Lutfilloh Chodakdan Axcha qishlog`i orqali Karnonga, ma`lum muddatdan so`ng Chust shahriga kelib istiqomat qiladi. Chustda bir qancha muddat yashaganidan so`ng keksalar u kishini ranjitgan emish. Mavlono Lutfilloh Chustdan chiqib Namangan tomonga ketayotganlarida chustlik yoshlar bundan xabar topib, u kishini Rezaksoyga bormasdan, beriroqdagi aylanma dovon etagidagi Beltosh oldida uchratadilar va Chustga qaytishlarini iltimos qiladilar. Shunda Mavlono Lutfilloh “Chust amaded”, ya`ni “tez keldingiz” degan ekanlar. Shu bilan shaharga Chust nomi berilganmish²⁶.

Qariyb ikki ming yillik tarixga ega bo`lgan qadimiy Kosonsoy yurtimiz tarixida o`ziga xos o`rin tutadi. Kosonsoy shahri nomining paydo bo`lishi borasida turli xil ma`lumotlar mavjud. Xususan, muallifi noma`lum bo`lgan “Hudud ul olam” asarida (X asr) Kason, Sam`oniy va Yoqut Xamaviy (XII – XIII) asarlarida Kason tarzida keltirilgan. Ma`lumotlarga ko`ra, ushbu so`z Kushon so`zining o`zgartirilgan shakli bo`lib, IX asrgacha so`z o`rtasida tovush o`zgarishi yuz bergan, deyiladi.

H. Xasanovning ma`lumotlariga ko`ra, Kushon so`zi aslida xalq nomi bo`lib, Koshon – Kushon nomining o`zgarganidir²⁷.

Isoqxon Ibrat o`zining “Tarixi Farg`ona” asarida “Koson” so`zi so`g`d tilida “sultonlarini zikr qilgan” degan ma`noni bildiradi, ya`ni Bog`dod shahridan islom dinini targ`ib qilish maqsadida kelgan kishilarni hurmat qilib, mahalliy aholi qadimgi so`g`d tilida “Kason” deb aytganlar²⁸.

Eronlik olim Said Nafisiy, doktor Muin, o`zbek olimi N. Mahmudov va I. Yo`ldoshev “Koson” “kosibon” so`zining assimilyatsiyaga uchragan shaklidir degan xulosaga kelganlar. Demak, “Koson” – “kosiblar shahri”, “hunarmandlar manzili” degan ma`nolarni bildiradi²⁹.

Pop – yurtimizdagi qadimiy shaharlaridan biri, Farg`ona vodiysi “darvozasi” hamdir. Pop toponimi xaqida ham turli xil ma`lumotlar mavjud. IX – X asrlarda yashagan arab tarixchisi ibn Xardadbek va Istarxiy tomonidan yozilgan asarlarda “Pop” so`zi “Bob” deb tilga olingan bo`lib, bu arabcha “darvoza” ma`nosini anglatadi.

983 yilda yozilgan noma`lum muallifning qalamiga mansub “Hudud-ul-olam” (“Olam chegaralari”) nomli asarning “Movarounnahr viloyati va uning shaharlari” deb nomlangan qismida “Pob” toponimi yozilib, bu o`lka Farg`onaning savdo yo`lida joylashgan obod shaharlardan biri sifatida ta`riflangan. Zahiriddin Muhammad Bobur o`zining “Boburnoma”

²⁴ Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – Б. 107.

²⁵ Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Тошкент: Фан, 2003. – Б. 12.

²⁶ Нажмиддинов Ф. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – Б. 5 – 9.

²⁷ Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 48, 68.

²⁸ Ибрат. Фарғона тарихи... – Б. 282.

²⁹ Ҳомиджон Ҳомидий, Аширов А., Умаралиев М. Косонсой тарихи. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010. – Б.22.

asarida ham Pop qo'rg'oni haqida so'z yuritiladi: "Axsining berk qo'rg'onlaridan biri Pop qo'rg'onidir..."³⁰.

Chortoq – Namangan viloyatidagi shaharlardan biri bo'lib, IX – X asrlarda yashagan arab sayyohlari Ibn Xardadbek va Istarxiy tomonidan yozilgan yozma manbalarda "Chortoq" so'zi "to'rt taxt" deb atalgan. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" asarida "Chortoq" toponomiga to'xtalib, bu so'z o'zaro aloqalarni mustahkamlash vositasi ekanligiga ishora qilgan: "Muhammad Maxsi Mir edi. Qandaxorni unga berib edi. Xariga keltirganda ulug' to'y qilib yaxshi Chortoq bog'ladi". Bu yerda "Chortoq" atamasi "to'rt burchakli chodir", "to'rt gumbaz" ma'nolarini bildirishi ifoda etilgan³¹.

To'raqo'rg'on – Farg'ona vodiysidagi qadimiy shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. To'raqo'rg'on toponimi to'g'risida Isoqxon Ibrat "Farg'ona tarixi" asarida quyidagi fikrlarni keltirgan – "Namanganning g'arbida bir bozorlik qasaba bu muallif vatani asliysidurki, muni Dashti Qipchoq xonlaridan Ahmadxon, ya'ni Shig'ayxon bino qilgan ekan. U vaqt muarrixlari Ahmadxon ismiga qal'a qilib, Qal'ayixon deb ism qo'yib, bu lafz binosiga ta'rix bo'lgan ekan. Ammoki, To'raqo'rg'on demak ma'nosi Shig'ayxonning Yusuf To'ra va Ya'qub To'ra degan o'g'illari ismlariga To'raqo'rg'on deb shuhrat bo'lgan edi"³².

Uchqo'rg'on – Namangan viloyatidagi shahar. Shu nomdagi tuman markazi. Ma'lumotlarga qaraganda, qadimda Norin daryosi o'ng qirg'og'ida uchta qo'rg'on mavjud bo'lgan. Bu qo'rg'onlar ikkitasining xarobalari Mug' degan maskanda (hozirgi Qirg'iziston hududi) va Qizilrovot qishlog'i (Uychi tumani) hududida bo'lgan va ularning qoldiqlari hozirgacha saqlanib qolgan. Uchqo'rg'on toponimi mana shu uchta qo'rg'on nomidan olingan³³.

Jomashuy – Namangan viloyatidagi shaharlardan biri. Mingbuloq tumani markazi. "Jomashuy" toponomiyasiga e'tibor beradigan bo'lsak, ma'lumotlarga ko'ra, qoraqolpoqlarning "jamansha" urug'i nomidan olingan³⁴.

Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, Farg'ona vodiysida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan shaharlar soni nisbatan ko'proqni tashkil etadi. Vodiy shaharlari jumlasiga, Qo'qon, Namangan, Andijon, Farg'ona, Asaka, Shaxrixon, Xo'jobod, Pop, Chust, Quva, Kosonsoy, Chortoq, Rishton, To'raqo'rg'on va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Farg'ona vodiysi shaharlari toponomiyasida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan o'ziga xosliklar ham uchrab turadi. Vodiy shaharlari aksariyatining nomlanishi to'g'risida bir nechtdan afsona va rivoyatlar mavjud. Shuningdek, turli urug'lar nomi bilan ataladigan hamda joylashgan o'rnidan kelib chiqqan xolda atalgan shaharlar va shaharchalar yetarli. Shuni alohida qayd etish joizki, Farg'ona vodiysi shaharlarining aksariyatini toponomiyasi xanuzgacha jumboqligicha qolmoqda.

1.2. Toshkent va Zarafshon vohalari shaharlari toponimikasi

Toshkent va Zarafshon vohalari shaharlarga boy hududlar hisoblanadi. Ular orasida qadimiy va yangi barpo etilgan shaharlarni ham uchratish mumkin. Bu shaharlar orasida poytahtimiz Toshkent alohida ahamiyat kasb etadi.

Qadimiy va hamisha navqiron Toshkent shahri mamlakatimiz hayotida katta o'rta tutadi. Avvalambor, u Vatanimizning poytaxti, ulkan iqtisodiy, siyosiy, madaniy markaz. Poytaxtimizni turlicha ulug'laydilar: "Toshkent – non shahri", "Toshkent – tinchlik shahri", "Toshkent – bog'-rog'lar shahri", "Toshkent – do'stlik shahri", "Toshkent – jasorat shahri" va hokazo.

Toshkent o'rta asr yozma manbalarida Choch (arabcha Shosh yoki Joj), Tarbend, Tarkan va Binkent nomlari bilan atalgan³⁵.

³⁰ Иномов И. Попим – саҳоватли юртим. – Тошкент, 1996. – Б. 4 – 6.

³¹ Чортоқ тарихи. – Тошкент: Университет, 1995. – Б. 10 – 13

³² Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – Б. 130.

³³ Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – Б. 135.

³⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент : Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 620.

Toshkent toponimini ko'p adabiyotlarda "Tosh shahar" deb izohlanadi. Shu so'zda ma'lum ma'noda shahar tarixi ham o'z aksini topgan. Arxeologik izlanishlar natijasida shahar hududida tosh asriga oid buyumlar ko'plab uchragan. Toshkentdagi qabristonlardan birida topilgan haft jo'sh (bronza) ko'zgular, turli mamlakatlarning tangalari shaharning kamida 2000 yillik tarixidan darak beradi. Xususan, Vatanimiz poytahti Toshkent shaharining YUNESKO e'tiboriga tushib, 2009 yilda 2200 yillik tavallud kunining nishonlanishi alohida e'tiborga loyiq.

Toshkent haqidagi birinchi tarixiy ma'lumotlar milodning dastlabki asrlariga to'g'ri keladi. Chunonchi, shaharning geografik o'rniga oid ma'lumotlar yunon olimi Klavdiy Ptolemeyning "Geografiyadan qo'llanma" asarida uchraydi. Ptolemey bu asarida yer sharining obod qismini 26 xaritada tasvirlagan. Shu xaritalardan birida O'rta Osiyo va uning atrofidagi o'lkalar tasvirlangan. Unda Xitoyga boradigan savdo yo'li ustida, aniqrog'i Yaksart (Sirdaryo) havzasining sharqida Terri Lapideya degan joy ko'rsatilgan. Olimlar ana shu yunoncha nomni "Tosh qo'rg'on" deb tarjima qilib, Toshkentga nisbat berishgan.

Toshkent shahrining nomi yozma manbalarda Choch, Chochiston, Shosh, Shoshkent shakllarida ham uchraydi. "Choch" so'zi ham sug'd tilida "tosh" demakdir. Shosh esa Choch nomining arabcha shaklidir. Choch yoki Shosh deganda Toshkent hamda uning atroflari tushunilgan³⁶.

Yozma manbalarda keltirilishicha, Toshkentning qadimgi nomi "Choch" bo'lgan. Toshkent arablar tomonidan bosib olingach, arab alifbosida "ch" xarfining yo'qligi bois, asarlarda "Shosh" deb yuritilgan. Ilk o'rta asrlarda shahar "Choch", "Shosh", "Shoshkent" deb nomlangan³⁷.

X asrda noma'lum muallif tomonidan fors-tojik tilida yozib qoldirilgan "Hudud ul-olam" ("Dunyoning sarhadlari") nomli asarda bunday deyiladi: "Choch katta viloyat, xalqi jangovar, boy va sahiydir. U yerda o'q-yoy tayyorlanadi. Binkat Chochnmg poytaxti. Bu katta shahar, ayni vaqtda podshoning qarorgohidir".

Arabinavis olimlardan Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy va boshqalar (IX – X asrlar) o'z asarlarda Shosh viloyatining markazi Binkat shahri deb ko'rsatganlar. Binkat hozirgi Eski jo'va va Chorsu oraligida bo'lgan. Binkat nomi forscha-tojikcha bo'lib, "ko'rimli shahar demakdir" ("bin" – "ko'rinish", "ko'zga tashlanish", "kat" – sug'dcha "shahar, qishloq, manzilgoh" degan ma'noni bildirgan).

Buyuk Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qonuni Mas'udiy" asarida "Binkat – bu Shoshning poytaxti, turkiy tilda "Toshkand", yunonchadan arabchaga tarjima qilsang, – "Buri al-hijori" ("Tosh minora") deb yozgan. Beruniyning so'zlarini boshqa olimlar ham tasdiqlagan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida "Tarkan – Shoshning nomi, uning asli nomi Toshkand bo'lib, "g'ishtdan qurilgan shahar demakdir", deb yozgan. Demak, poytaxtimiz nomining "Toshkent" shakli birinchi bor Abu Rayhon Beruniy asarlarida uchraydi va shahar boshqa nomlar bilan ham atalgan, nihoyat hozirgi nomi tilimizda qat'iy o'rin olgan.

Toshkent haqida ozmi-ko'pmi ma'lumotlar XIV – XIX asrlarda O'rta Osiyoning siyosiy, harbiy va madaniy hayoti haqidagi asarlarda ham uchraydi.

Shaharning XIX asr tarixi, topografiyasi (geografiyasi), jumladan uning toponimlari haqida ma'lumotlar Muhammad Solihning "Tarixi jadidayi Toshkand" ("Toshkentning yangi tarixi") asarida uchraydi. Qo'lyozma fors-tojik tilida bitilgan bo'lib, xozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Asar asli Toshkent viloyati tarixi haqida bolib, muallif shahar tarixini butun o'lkada kechgan voqealar ko'lankasida yoritgan.

Toshkent shahrining tarixi va toponimiyasiga oid mukammal ma'lumotlarni O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgandan keyingi davrdagi rus mualliflari Ye.T. Smirnov ("Drevnosti v okrestnostyax Tashkenta". 1895), A. Mayev ("Aziatskiy Tashkent. 1876), I.I. Dobroslova

³⁵ Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 11.

³⁶ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Янги нашр, 2010. – Б. 6 – 7.

³⁷ Алимов Д. А., Филанович М. И. Тошкент тарихи. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 5.

(“Tashkent v proshlom i nastoyashem”. 1912) N. Lokoshin (“Poljizni v Turkestane”. 1922), A. Shishov (“Sarti”. 1911) kabilar asarlaridan topish mumkin.

O'zbekistonning yirik iqtisodiy markazlaridan biri – Ohangaron Toshkent viloyatining yirik shaharlaridan biri. Ohangaron toponimi forscha-tojikcha – “ohangar” “temirchi” degani, -on - ko'plik affiksi (“Ohangaron” “temirchilar”).

Ohangaron toponimi dastlab Xoja Ahrorning vaqf hujjatlarida (XV – XVI asr boshlari) – Soyi Ohangaron, Daryo Ohangaron shakllarida tilga olingan. Zahiriddin Muhammad Bobur Ohangaron julg'asi (vodiysi) deb yozgan. Mo'g'ullar kelmasdan oldingi manbalarda Iloq daryosi deb atalgan. Bu vodiya qadimdan temirchilik rivojlangani uchun daryo Ohangaron – “temirchilar” deb nom olgan³⁸. Keyinchalik vodiya tashkil topgan shaharga ham Ohangaron nomi berilgan.

Parkent – Toshkent viloyatining yirik shaharlaridan biri bo'lib, Parkent tumani markazi. Mahalliy talaffuzi Parkat. Arab geograflari asarlarida (IX – XI asrlar) Barskat shaklida tilga olishgan. Yoqut Hamaviyning “Mu'jam ul-buldon” lug'atida (XII – XIII asrlar) qayd qilingan. Shuningdek, sharqshunos V.V. Bar'told o'rta asrlarda tilga olingan Sarskat shahrini hozirgi Parkent bo'lsa kerak, deydi. O'z navbatida “Parkent” toponimi Bars (tog' yo'lbarisi) nomidan olingan degan fikr ham bor. Parkent tarixiy manbalarda “Faraakas” holida ham uchraydi.

Toshkent viloyatining shaharlaridan yana biri Piskent hisoblanadi. Dastlab arab geograflari Istahriy, Ibn Halqal, Muqaddasiy (X – XI asrlar) asarlarida Biskat shaklida tilga olingan, mahalliy xalq hozir ham Piskat deydi. U “bis” (tojikcha) “yigirma” so'zidan kelib chiqqan degan fikrlar ham bor. Bu xaqida mahalliy aholi orasida quyidagicha rivoyat bor: “Bobur Hindistonga yurishidan boshlashidan bir oz oldin qo'shni Piskent tumaniga kelib to'htaydi. Bu yerda 20 kanizagini 20 nafar xizmatkorga nikohlab beradi. Bobur Hindistonga yo'l olgach, 20 nafar xizmatkor shu yerda qoladi va Piskent (forscha “bis” – “yigirma”, “kent” – “qo'rg'on”) vujudga kelishiga sababchi bo'ladi³⁹.”

Bekobod shahri – Toshkent viloyati tasarrufidagi yirik shahar, iqtisodiy markaz. Bekobod shahri qadimda Begovot deb yozilar edi. Begovot nomli qishloqlar O'zbekistonda bir nechta bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bek shaklida talaffuz qilinadigan so'zning to'g'risida asli beg bo'lgan. Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida bu so'z beg shaklida yozilgan. Akademik V.V. Bar'told ham bu so'zni beg shaklida yozish va talaffuz qilish to'g'riroq deb yozadi. Bu kabi misollar toponimlarning hozirgi o'zbekcha yozilishi mukammal emasligini ko'rsatadi. Umumiy olganda “Bekobod” – “Bek obod qilgan maskan” deb izohlanadi.

Angren – Toshkent viloyati tasarrufidagi yirik shahar, iqtisodiy markaz. Angren toponimi Ohangaron “temirchilar” so'zining buzilgan shakli. Ko'plar buni ruscha talaffuz oqibati deyishadi. Aslida quramalar shunday talaffuz qilganlar. Zomin tumanida xam Angren degan joy bor⁴⁰.

Toshkent viloyati tasarrufidagi shahardan biri – Bo'ka hisoblanadi. Qadimgi turk tilida, hozirgi ba'zi bir turkiy xalqlar (qozoqlar, qirg'izlar) tilida “bo'ka” – “pahlavon” degan ma'noni anglatadi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida “Bo'ka” toponimi xaqida quyidagicha ma'lumot keltirgan: Sulton Ahmad Mirzoning eshik og'asi Jonibek Do'ldoy g'arib ahloq va atvorlik kishi bo'lib, u haqida xalq orasida turli rivoyatlar yurar edi. Kunlarning birida Samarqandga Sulton Ahmad Mirzo qoshiga o'zbek Shayboniixonidan elchi keldi. “O'zbek zo'r kishini bo'ka der emish. Jonibek derkim: Bo'kamusen. Bo'ka bo'lsang, kel kurashamiz”⁴¹.

³⁸ Qorayev S. Toponomika. – Toshkent, 2006. – B. 143 – 145.

³⁹ Иномов О. Бўка тарихи ва унинг топонимининг келиб чиқиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №II – III. – Б. 53.

⁴⁰ Qorayev S. Toponomika.... – B. 143 – 144.

⁴¹ Бобур 3. М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 21.

Shuningdek, Bo'ka degan unig' ham bo'lgan. Masalan, qang'lilarning bo'ka-qangli urug'i qayd qilingan.

“Bo'ka” toponimi “qudratli”, “paxlavon” ma'nolarini bildirib, qadimgi turkiy qabila nomidan kelib chiqqanligi xaqiqatga yaqinroq. Chunki, bu hududda Bo'ka, Murotali, Achamayli kabi bir qator qabilalar yashagan. Xozir ularning nomi o'zlari yashagan joy nomlari bilan ataladi. Ya'ni etnonimlar yillar o'tishi bilan toponimga aylangan⁴².

Shuningdek, tarixchi Ye. Shavanin “Bo'ka” toponimini “dono, bilimdon” deb tarjima qilgan bo'lsa, taniqli rus olimi L.N. Gumelev va xitoy olimi M.V. Xvan bir qator turkiy unvonlarni birga o'rganib, “Bo'ka” toponimi ma'nosini “qudratli” deb tarjima qilgan⁴³.

Chinoz – Toshkent viloyatidagi sahardan biri. Arab geograflari Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida tilga olingan Jinanjkat (Chinohkat) shahrini V.V. Bar'told hozirgi Chinoz deb qayd etgan. Manbalarda Chinos varianti ham uchraydi. Shuningdek, “Chinos” degan urug' ham bo'lgan (mo'g'ulchada “chin”– “bo'ri”). Rashiduddin Fazlulloh (XIV asr)ning “Jome – ut-tavorih” tarixiy asarida yozishicha “Chinoz” atamasi mo'g'ullarning tayjuit qabilasi tarkibidagi urug'lardan birini anlatadi. Keyinchalik chinozlar tayjuitlardan ajralib, mustaqil qabila bo'lganlar. XIII – XIV asrlarda Chinoz qabilasi ham boshqa bir qancha mo'g'ul qabilalari kabi Dashti Qipchoqning sharqiy tomoniga, so'ngra Qarshi va Toshkent vohasiga kelib o'troqlashganlar⁴⁴.

Toshkent viloyatidagi shaharchalardan biri Qibray hisoblanadi. Qozoqlarning dulat qabilasining bir urug'i qibiray deb atalgan. Bu urug' vakillari afsonaviy Qibiray botirdan tarqagan ekan. Sadir Sadirbekovning 1994 yilda “O'zbekiston” nashriyotida qozoq tiida bosilgan “Qozoq shajarasi” kitobida shu haqda gap boradi.

Qo'yliq – Toshkent shahri mavzalaridan biri. H. Xasanov Qo'yliqni “quyilik”, “pastlik” deb izohlagan. Yana shuni aytish mumkinki, o'zbeklarda ham, qozoqlarda ham qo'yli degan urug' bo'lgan. Qo'yli keyinchalik Qo'yliq bo'lib ketgan bo'lishi ham mumkin. Bundan tashqari, mo'g'ul sarkardalaridan birining ismi Qo'yliq bo'lgan ekan. Mo'g'ul sarkardalarining nomlari O'rta Osiyo toponimiyasida uchrab turadi (Chig'atoy, Ko'kcha, Bo'ka va b.)⁴⁵.

G'azalkent – Toshkent viloyatidagi shahar, Bo'stonliq tumani markazi. Ayrim olimlar arab geograflari asarlarida qayd qilingan Gazak shahri hozirgi G'azalkent bo'lsa kerak, degan fikr bildirishadi. Professor H. Xasanov G'azalkent toponimi “g'izol” – “ohu” so'zidan tarkib topgan degan fikrni bildirgan.

Toshkent viloyatidagi mashhur hududlardan biri – Chimyon bo'lib, Chimyon toponimi va umuman Toshkent viloyatining tog'li qismidagi ko'pgina joy nomlari Farg'ona vodiysidan ko'chib kelgan aholi tomonidan qo'yilgan degan ma'lumot bor. Zarkat (Zarkent), Parkat (Parkent), Nanay, Burchmulla kabi nomlar shular jumlasidan. Farg'ona tumanida Chimyon shaharchasi, Qo'rg'ontepa tumanida Chimyon qishlog'i bor. Farg'onadagi Chimyonni tojikcha talaffuz asosida ruslar Chimion, Bo'stonliqdagi Chimyonni esa o'zbekcha talaffuz asosida Chimgan yozib kelishadi. Chim-chem unsuri o'zbekchada ko'p marta takrorlanadi. Chem (chim) sug'd tilida “g'ov”, “to'siq”, “ihota”, “qo'rg'on” degani. H. Xasanov Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asaridagi “o'tloq” ma'nosidagi “chimgan” so'ziga nisbat berib, Chimyon toponimini “serchim joy” deb izohlagan.

Zarafshon vohasi shaharlari toponomikasiga to'xtalishdan oldin, Zarafshon toponimiga to'xtalishni joiz deb topdik. Zarafshon vohasining nomi Tojikiston va O'zbekiston hududidan

⁴² Иномов О. Бўка тарихи ва унинг топонимининг келиб чиқиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №II – III. – Б.53.

⁴³ Иномов О. Бўка тарихи ва унинг топонимининг келиб чиқиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №II – III. – Б.52.

⁴⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – Б. 626.

⁴⁵ Qorayev S. Toponomika.... – B. 145.

o'tuvchi shu nomdagi daryoning nomidan olingan. Bu hududlarni o'zlashtirilishida va taraqqiyotida Zarafshon daryosining o'zni katta. "Zarafshon" daryosi XVIII asrdan boshlab tilga olingan bo'lib, qadimda bu daryo yunonlar tomonidan "Politemit" (hurmatli, ulug', azim), o'rta asrlarda arab muarrihlari asarlarida "Mosaf" yoki "Mosif", "Vodiy us- Sug'd", "Naxr us Sug'd", "Naxr ul- Buxoro", va "Ko'hak" nomlari bilan ham atalib kelgan.

"Zarafshon" toponimi fors tilida "zar" – "oltin", "afshon" – "sochuvchi" degan ma'nolarni bildiradi. Daryoning Zarafshon deb atalishi yuzasidan quyidagi afsona bor: "Qadim zamonlarda hozirgi Buxoro shahri joylashgan hudud va uning atroflari Zarafshon daryosining toshqin suvlari qoplagan ko'l va botqoqliklardan iborat bo'lgan. Makedoniyalik Iskandar bu hududlarni quritish maqsadida daryoning bosh olgan qismiga oltindan to'g'on qurdirib, suvni bog'lagan. Natijada daryoning oqimida katta ko'l xosil bo'lib, uni quyi oqimidagi botqoqliklar qurigan. Ammo oltin qo'rg'ondan oqib o'tgan suv, uni yuvib mayda oltin zarrachalarini o'zi bilan quyiga olib ketgan. Shuning uchun daryo "Zarafshon" – "oltin keltiruvchi" nomini olgan⁴⁶. Zarafshon nomi qanday kelib chiqqanligidan qat'iy nazar, daryoning "oltin keltiruvchiligi" faqat uning nomiga asoslanmay, balki suvining voaha uchun hayotbaxsh roliga monanddir.

Shuningdek, yurtimizning Navoiy viloyatida Zarafshon nomidagi shahar ham mavjud. Zarafshon Sho'ro hukumati davrida, ya'ni 1967 yilda Muruntov oltin koning ishga tushirilishi munosabati bilan, shaharcha tarzida vujudga kelgan⁴⁷.

Zarafshon vohasining eng qadimiy shaharlaridan biri Samarqand shahridir. Samarqand jahonning eng qadimiy shaharlaridan bo'lib, 2700 yildan ortiq tarixga ega hisoblanadi. Xususan, Prezidentimizning "Samarqand shahrining 2750 yilligini nishonlash to'g'risida" gi qaroriga ko'ra, ana shu qutluq sana 2007 yilda bayram qilingan.

Samarqand shahri Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) yilnomaliarida Maroqanda, sug'd yozuvlarida Smarakans, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Zahiriddin Mahammad Bobur, Mirxond (XV asr, Amir Temur saroyiga kelgan ispan elchisi Ruyi Gonsales de Klavixo (XV asr) asarlarida Semizkent, Chingizxon haqidagi mo'g'ul hikoyasida Semizgen kabi bir qancha variantlarda uchraydiki, bularning hammasi Samarqand nomi juda qadimiy ekanligini va uning kelib chiqishi (etimologiyasi) hamon uzil-kesil hal bo'lmaganligini ko'rsatadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin⁴⁸.

Shuningdek, Samarqand to'g'risida o'rta asr mualliflari Muhammad al- Nasafiy "al-Qand zikri ulamoi Samarqand", Xaydar as- Samarqandiy "Qandiyai Xurd", Abu Toxirxo'ja Samarqandiy "Samariya", Xitoy tarixchisi Chjan Syan, yunon va rimlik tarixchilar Arrian, Kvint Kurtsiy Ruf asarlarida ham ma'lumotlar mavjud.

"Samarqand" toponomikasining kelib chiqishi to'g'risida turli xil qarashlar va ma'lumotlar mavjud. Xususan, Sharq mualliflari "Samarqand" so'zining birinchi qismi "Samar" so'zi shu shaharga asos solgan yoki shaharni bosib olgan shaxsning nomi bilan bog'liq deb hisoblab, bir qancha suniy ta'riflarni bildirganlar. Biroq tarixda bunday ismli kishi xaqida ma'lumotlar uchramaydi. So'zning ikkinchi qismi "kent" (qand) – "qishloq, shahar" degan ma'noni bildiradi.

Abu Toxirxo'ja Samarqandiyning "Samariya" asarida (XIX asr) "Samarqand" toponomikasi to'g'risida "Burxoni Qote" kitobidagi ma'lumotlarni keltirib o'tgan: Samar ismli bir kishi kelib, o'z atrofiga xalqini to'plagan. Shuning uchun bu yer "Samarkent" deb atalgan. Shuningdek, "Samariya" asarida sayyoh Abu Isxoq Ibrohim Istahriyning "Masolik ul mamolik" (X asrda yozilgan) asarida yozilgan "Samarqand" toponimining paydo bo'lishi xaqidagi ma'lumotlar ham keltiriladi. Asarda Samar bokir ismlik bir xon Farg'ona va Qashqar tomondan

⁴⁶ Мухаммаджонов А. Куйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 66.

⁴⁷ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б.672 – 673.

⁴⁸ Qorayev S. Toponomika... – Б. 7.

kelib, bu viloyat xalqiga dushmanlik yuzasidan shaharning devorini buzgan edi. Shuning uchun shahar “Samar qozdi” ma’nosida bo’lgan⁴⁹.

Ba’zi yevropalik olimlar “Samarqand” toponomikasi – bu qadimdan qolgan sanskritcha “Samariya”ga yaqin, ya’ni “yig’ilish, yig’in” degan so’zlardan kelib chiqqan deb izohlaydilar.

Antik muarrihlarning asarlarida shahar Maroqanda deb atalgan. Bu xaqiqatga ancha yaqin, Maroqanda – Samarqand atamasining yunoncha atalishidir. Xususan, yunon mualliflari Arrian, Strabon va Kvint Kurtsiy Ruflarning ma’lumotlariga ko’ra, miloddan avvalgi 329 yilda Aleksandr Makedonskiy qo’shinlari Hindikushdan oshib o’tib, Maroqandani zabt etib, vayron qilgan. Samarqandning Maroqanda nomi XVII asrdan so’ng Yevropa tarixchilarining asarlari orqali kirib kelgan.

Samarqand shahri yunon tarixchilari asarlarida Maroqanda ko’rinishida yozilgan. Biroq undan keyingi barcha manbalarda bu shahar nomi S harfi bilan boshlangan. Chunonchi, sug’d hujjatlarida bu tarixiy shahar nomi Smarakans deb bitilgan.

XI asr olimlari Abu Rayxon Beruniy va Mahmud Qoshg’ariyning Samarqand nomini kelib chiqishini “Semizkent”, ya’ni “Semiz qishloq” deb buzib talaffuz qilinishi bilan tushuntiradilar⁵⁰.

Jomboy – Samarqand viloyatidagi shaharlardan bir bo’lib, shu nomdagi tuman markazi. Ma’lumotlarga ko’ra, “Jomboy” tumani turkiy tilda so’zlashuvchi shu nomdagi urug’ nomidan kelib chiqqan⁵¹.

Urgut – Samarqand viloyatidagi qadimiy shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. Urgut – Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida, XVIII asrga oid tarixiy hujjatlarda “Arkut” qishlog’i sifatida tilga olingan. “Urgut” – O’rkent so’zining keyinroq o’zgargan yasamasi, “o’r” – “balandlik”, “kent” – “shahar”, ya’ni balandlikdagi shahar ma’nosini anglatadi degan ma’nolar bor. Tarixchi Muhammad Ya’qub Buxoriy o’zining “Gulshan ul-mulk” asarida 1797 – 1798 yillardagi kuchli zilzila oqibatida Urgut qo’rg’onini vayron bo’lganligini yozadi⁵².

Bulung’ur – Samarqand viloyatidagi shaharlarning biri, shu nomdagi shahar markazi. “Bulung’ur” – mo’g’ulcha “loyqa” suv” degan ma’noni bildiradi. Hududda Bulung’ur nomli Zarafshon daryosidan suv oluvchi qadimgi kanal ham mavjud.

Toyloq – Samarqand viloyatidagi shaharcha bo’lib, Toyloq tumani markazi. “Toyloq” toponimi o’zbeklarning shu nomdagi urug’i nomidan kelib chiqqan⁵³.

Buxoro shahri ham yurtimizning qadimiy va hamisha navqiron shaharlaridan biri hisoblanadi. Arxeologik ma’lumotlarga ko’ra, Buxoro shahriga miloddan avvalgi birinchi ming yillik o’rtalarida asos solingan. Ma’lumotlarga ko’ra, uning nomi ilk o’rta asr Xitoy manbalarida An, Ansi, Buxu, Buku, Buxe, Buxer, Buxala va boshqa nomlar bilan atalgan.

“Buxoro” atamasi sanskritcha “Vixora” so’zining turk-mo’g’ulcha shakli “Buxor”, ya’ni “ibodatxona” nomidan kelib chiqqan deb tahmin qilinadi. Shuningdek, ba’zi tadqiqotlarda bu atama so’g’dcha “bug’”, yoki “bag’”, ya’ni “tangri” hamda “jamol” so’zlaridan iborat bo’lib, “tangri jamoli” degan ma’nolarni bildiradi degan fiklar ham ilgari surilmoqda. Darxaqiqat, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan Buxoro va uning atrofidagi yerlar qadimda nihoyatda hushmanzara bo’lgan va bu ma’lumotlarni tarixchi Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asaridagi ma’lumotlar ham tasdiqlaydi⁵⁴.

⁴⁹ Хушвақтов Н. “Самария” – Самарқанд тарихини ўрганишда муҳим манба.// Турон тарихи. – Тошкент, 2008. – №2. – Б. 30.

⁵⁰ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. – №8. – Б. 464.

⁵¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 620.

⁵² Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – Б. 118.

⁵³ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. – №8. – Б. 476 – 477.

⁵⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2001. – №2. – Б. 300 – 301.

Gazli – Buxoro viloyati Romiton tumanidagi shahar. O'zbekistonning yirik iqtisodiy markazlaridan biri. Shahar 1977 yilda Qizilqum sahrosida yirik gaz konlarining topilishi natijasida poydo bo'lgan. “Gazli” nomi ham “gaz topilgan hudud”, “gazli joy” degan ma'nolarini bildiradi.

G'ijduvon – Buxoro viloyatidagi shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. “G'ijduvon” toponimining kelib chiqishi haqida mahalliy aholi orasida turli rivoyatlar mavjud. Shulardan “Kish tuvon” (tojikcha “kish” – “ekin ekuvchi”, “tuvon” – “manzil”), ya'ni ekin ekiladigan dehqonlar manzili yoki “G'ujudehqon” – “ko'p qishloqlardan tashkil topgan joy” degan ma'nolar bilan izohlaydilar. G'ijduvon qishloq sifatida X asrdan boshlab tilga olinadi⁵⁵.

Vobkent – Buxoro viloyatidagi shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. Yurtimizdagi ko'hna shaharlardan biri. XIV asr hujjatlarida o'z qozisiga ega bo'lgan qasaba, ya'ni shahar sifatida Vobkana nomi bilan tilga olinadi. XVI asrdan boshlab Vobkent ikki nom – Vobkana va Kamot nomlari bilan yuritila boshlagan. “Vobkent” toponimi o'g'uz shevasida “vob” yoki “vahobkent” – “bo'z, qo'riqdagi qishloq” ma'nolarida qo'llaniladi⁵⁶.

Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, Toshkent va Zarafshon vohalari toponomiyasida ham boshqa hududlarda kam uchraydigan va o'ziga xosliklar mavjud. Xususan, bu hududlardagi shaharlar xaqida afsona va rivoyatlar ko'plab uchraydi. Bu hududlar toponomiyasida turli urug'lar nomi bilan ataluvchi va joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar yetarli. Shuningdek, bu hududlar shaharlari toponomiyasiga arablar va mo'g'ullar istilosi jiddiy ta'sirini ko'rsatgan. O'z navbatida Rossiya imperiyasi va sho'rolar davrida qurilgan va o'sha davr nomlari bilan atalgan shaharlar ham mavjud.

⁵⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №11. – Б. 229.

⁵⁶ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. – №11. – Б. 483.

II. BOB. QASHQADARYO, SURXONDARYO, JIZZAX, XORAZM VILOYATLARI VA QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI SHAHARLARI TOPONIMIKASI

2.1. Qashqadaryo, Surxondaryo va Jizzax viloyatlari shaharlari toponimikasi

O'zbekistonning janubiy viloyalarida ko'plab qadimiy shaharlar mavjud. Bunday shaharlar qatoriga Qarshi, Termiz, Shahrisabz, Denov, Kitob va boshqa shaharlarni kiritishimiz mumkin. Bu shaharlarni har birining toponomikasida o'ziga xosliklar mavjud.

Yurtimizning eng qadimiy shaharlaridan biri Qarshi hisoblanadi. Qarshi qadimda Naxshab ("suv obod qilgan, suv naqsh bergan manzil") yoki Nasaf deb nomlangan bo'lib, shahar qoldiqlari dastavval A.I. Terenojkin, S.K. Kabanov va M.E. Masson kabi arxeolog olimlar tomonidan o'rganilgan. Nasaf shahri tarixi bo'yicha jiddiy tadqiqotlar XX asrning 70 – yillaridan boshlab O'zbekiston FA Arxeologiya institutining maxsus ekspeditsiyalari tomonidan olib borilgan.

Yozma manbalarda Naxshabda IV – V asrlarda bunyod etilgan yirik va mustahkam qal'a sifatida, VII – VIII asrlarda esa vohaning poytaxt shahriga aylangani haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. IX – X asrlardan boshlab Nasaf gullab-yashnagan o'rta asr shaharlaridan biri sifatida yodga olinadi. Ushbu davrda ham shahar Buxoro – Balx karvon yo'lida joylashgan. Shaharda qal'a va rabod mavjud bo'lgan hamda shahar to'rtta darvozaga ega mudofaa devori bilan o'rab olingan. XIII asrda esa Naxshabni mo'g'ul bosqinchisi Chingizxon bosib olgach, yondirilib, butunlay vayron etilgan⁵⁷.

Tarixchilarning fikricha, yangi Qarshi shahrining vujudga kelishi Kepekxon faoliyati (1318 – 1325) bilan bog'liq. XIV asrda qadimgi Nasafdan 5 km shimolda – hozirgi Qarshi shahri o'rnida chig'atoy urug'idan bo'lmish Kepekxon tomonidan saroy bunyod etilgan va yangi shaharga asos solingan.

Qarshi atamasi barcha olimlar tomonidan birday qabul qilinmagan. Xususan, yozma manbalarda shaharning eski nomlari bilan – Nasaf, yoki Yerqo'rg'on deb yuritilgan. Shahar nomi turli davrlarda turlicha nomlangan bo'lsa-da, u Naxshab vohasi poytaxt shahrining turli davrlardagi taraqqiyot bosqichlarini o'zida mujassam etgan⁵⁸.

Tarixchilarning fikricha, "Qarshi" so'zining ma'nosi xususida quyidagi fikrlar mavjud: M.Ye. Masson va V.V. Bar'told mo'g'ulcha "Qarshi" so'zi "saroy" ma'nosini anglatadi, chunki mo'g'ul xonlari rasmiy yig'inlari o'tkaziladigan saroy "Oltin Qarshi" deb nomlangan, degan ma'lumot keltirgan.

Shuningdek, Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarida "Qarshi" atamasi – "Saroy va "qarama-qarshi turish" ma'nolarini bildiradi deb yozilgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida "Qarshi" so'zi mo'g'ulcha "go'rxona", ya'ni maqbara degan ma'noni bildirishini va bu nom mo'g'ullar istilosidan keyin paydo bo'lganini ta'kidlab o'tgan. T. Nafasov yozganidek, XV – XVI asrlarda xon avlodi, ulug' ruhoniylar va boshqa mo'tabar shaxslar qabri uchun qurilgan daxma, maqbara ham "Qarshi" deyilgan, chunki o'sha davr odatiga ko'ra bunday kishilar jasadi maqbara ichiga qo'yilgan, maqbara esa saroy, ya'ni "Qarshi" ichida bo'lgan⁵⁹.

⁵⁷ Хамидова М. С. Қашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б. 23 – 24.

⁵⁸ Равшанов П. Қашқадарё тарихи (Энг қадимги давлардан XIX аср II ярмига қадар). – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 147.

⁵⁹ Qorayev S. Toponomika... – Б. 237.

Muhammad Yoqub Buxoriy “Gulshan ul-muluk” asarida esa “Qarshi” soʻzi uygʻurcha “saroy” maʼnosini bildirishini qayd etilgan⁶⁰.

Shunday qilib, Qarshi shahrining nomini Kepekxon saroyi yoki uning xilxonasi nomidan kelib chiqqan deyish mumkin.

XVI asrlardayoq Qarshi shahri ichki qoʻrgʻonga ega boʻlgan mustahkam shahar boʻlgan. Asr oxiriga kelib Abdullaxon II tomonidan shaharda bir qator yangi binolar – madrasa, masjid, karvonsaroylar, sardoba, hammomlar va gumbazli savdo inshooti – chorsu, bozorlar hamda Qashqadaryo ustidan koʻprik barpo etilgan. Mahmud ibn Valining yozishicha, bu katta va saranjom shahar jahonning katta shaharlari bilan tenglasha olgan. P.P. Ivanovning taʼkidlashicha esa, XIX asr boshlarida Qarshi shahri Buxoro va Samarqanddan soʻng uchinchi oʻrinda turgan yirik shahar boʻlgan.

Oʻzbekistonning eng qadimiy shaharlaridan yana biri Shahrisabz hisoblanadi. Oʻrta asrlarda Kesh deb nomlangan Shahrisabz vohasi Zarafshon togʻlari etagi va Gʻuzordaryo atrofida joylashgan tumanlarni oʻz ichiga olgan. Arxeologlarning taʼkidlashicha, voha poytaxti ham Kesh nomi bilan atalgan. U Kitob va Shahrisabz oʻrtasida joylashgan. XIX – XX asr boshlarida Kesh vohasida Shahrisabz va Kitob alohida markazga ega yirik shaharlardan hisoblangan⁶¹.

Manbalarda Shahrisabz shahri “Kesh-Kashsh”, “Kas” va “Kis-Kis” shakllarida tilga olingan⁶². Akademik V.V. Barʼtold Kesh shahri nomi asli Kash boʻlgan, chunki shaharning epiteti “Kashi – dilkash” edi degan fikri eʼtibirlidir⁶³. Shahrisabz atamasi ham shaharning qadimiy nomi boʻlib, “yashil shahar” maʼnosini bildiradi.

Shahrisabz ilk oʻrta asrlarda Kitob shahri oʻrnida joylashgan. Keyinchalik shaharning mudofaa devori bilan oʻrab olinishi va mustahkamlanishi Amir Temur faoliyati bilan bogʻliq. Shahrisabz bu davrda aniq rejali, baland himoya devori va mustahkam minoraga ega boʻlgan shaharga aylangan. Ammo XVII asrning ikkinchi yarmiga kelib, iqtisodiy inqiroz sababli Shahrisabz ham ogʻir ahvolda qolgan. Bu hol XIX asr boshlarigacha davom etgan. XIX asrga kelib Shahrisabz Buxoro amirligining yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylangan.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2002 yil 29 martda Shahrisabz shahrining 2700 yilligini nishonlash toʻgʻrisida qaror qabul qilindi va tantanalarda YUNESKO vakillari ham ishtirok etdi⁶⁴.

Kitob shahri Qashqadaryo vohasida joylashgan yana bir muhim markaz hisoblangan. Manbaʼlarda keltirilishicha, qadimgi va ilk oʻrta asrlarda Kesh vohasining markazi Kitob shahri oʻrnida joylashgan. XVIII asrlarda ilk oʻrta asrlarga oid shahar xarobalari oʻrnida Kitob qoʻrgʻoni barpo qilingan. Uning atrofiga koʻplab aholi koʻchib kelib joylashishi natijasida, yangi shaharga asos solingan va bu shahar asta-sekin rivojlana borgan.

Tarixchilarning fikricha, “Kitob” atamasining maʼnosi haqida quyidagi fikrlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar shahar nomini Qashqadaryoning yuqori oqimidagi Kashaf jilgʻasi nomi bilan bogʻlaydi. Boshqa bir guruh tojikcha “kift” – “elka”, “ob” – “suv”, yaʼni “elkadagi suv” degan maʼnoni bildiruvchi “kiftob” soʻzidan kelib chiqqan desa, yana bir guruh tadqiqotchilar joy maʼnosini anglatadigan soʻgʻdiycha “xat” va “suv” maʼnosini beruvchi tojikcha “ob” soʻzidan, yaʼni “suv boʻyidagi shahar” maʼnosidagi “katob” birikmasidan kelib chiqqan deb taʼkidlashadi⁶⁵.

⁶⁰ Равшанов П. Қашқадарё тарихи (Энг қадимги даврлардан XIX аср II ярмига қадар). – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 160.

⁶¹ Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар / А.С.Саъдуллаев таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 54.

⁶² Саъдуллаев А. С. Гау Суғʻд – Наутака – Кеш // “Sanʼat”. – Ташкент, 2001. – № 1. – Б. 7 – 10.

⁶³ Qorayev S. Toponomika.... – B. 59.

⁶⁴ Саидбобоев З. Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 27 – 28.

⁶⁵ Чориев А., Ҳамроев Т. Кеш манбаларда // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 25 – 26.

Ma'lumki, XVIII asrning birinchi yarmida Qashqadaryo vohasining sharqiy qismida Sangfurush, Ulash, Kitob kabi qo'rg'onlar vujudga kelgan bo'lib, keyinchalik ular orasida faqatgina Kitob qo'rg'oni taraqqiy etgan hamda shahar darajasiga ko'garilgan.

Chiroqchi – Qashqadaryo viloyatidagi shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. Chiroqchi qadimdan mohir usta va hunarmandlar shahri bo'lgan. Shuning uchun Chiroqchi shahri nomi – “chiroq yasovchi hunarmandlar” kasbi bilan bog'liq⁶⁶.

Termiz – O'zbekistondagi eng qadimiy shaharlardan biri va Surxondaryo viloyatining markazi. Shahar miloddan avvalgi IV – III asrlarda 10 gektar maydonni egallagan. Mashhur tarixchi Hofizi Abiro'yning yozishicha, shahar nomi Amudaryoning narigi tarafidagiga qaqratilib baqtriyacha “Taramastxa” (“narigi sohildagi manzil”) so'zidan olingan va asrlar davomida turlicha atalib kelingan. Masalan, Antioxiya, Demetrais, Tarmid, Tarmiz, Tami, Tamo va hokozo. Shahar X asrdan boshlab Termiz deb atala boshlagan.

Denov – O'zbekistondagi yirik shaharlardan biri. Kattaligi va aholisining soni bo'yicha Surxondaryo viloyatida Termizdan so'ng ikkinchi o'rinda turuvchi shahar.

Denov shahri yozma manbalarda XIV asrdan boshlab forscha “Dehnav” shaklida, ya'ni “Yangi qishloq” mazmunuda tilga olingan. XVII asr muallifi Mahmud ibn Valining yozishicha, Dehnav ajoyib bozori, katta masjidi va xonoqosi bo'lgan mustahkam qal'a hisoblangan. Ba'zi tadqiqotchilar Chag'aniyon shahri Denov o'rnida bo'lgan deb hisoblab kelishadi. Arxeologik topilmalar esa denov XV asrga oidligini, uni mustahkam qo'rg'on bo'lganligini tasdiqlaydi⁶⁷.

Boysun – Surxondaryo viloyatidagi shaharlardan biri. Boysun tumani markazi. Miloddan avvalgi I asrda Boysun o'rnida Poikalon nomli mustahkam shahar-qal'a mavjud bo'lgan. Milodiy VI – XIII asr boshlarida Boysun o'rnida Chag'aniyon shaharlaridan biri – Bosand joylashgan. Abu Isxoq Istahriyning “Kitob masolik al mamolik” (“Mamlakatlar yo'llari to'g'risida kitob”) asarida ham Bosand deb ta'riflangan. “Xudud ul-olam” asarida Bosand ko'p sonli va jangavor aholili mustahkam joydir deyilgan. Arxeologik manbalarga ko'ra, Bosandda hayot ilk o'rta asarlardan mo'g'ullar istilosigacha davom etgan. Mo'g'ullar bosqinida vayron bo'lgan shahar keyinroq qayta tiklangan.

Boysun toponimi bo'yicha quyidagi fikrlar mavjud: Chig'atoy ulusi tarkibiga mansub ko'chmanchi turk qavmlari unga “Boysun” deb nom berganlar. “Boysun” atamasi qadimgi turkiycha “boy” va “sin”dan olinib, “ulug' tog'” yoxud “katta tog'” ma'nosini anglatgan. Qadimgi turkiy qavmlarda turli sanalarga sig'inishlar qatorida toqqa sig'inish ham mavjud bo'lib, tog'lar muqaddas sanalgan. Mahalliy rivoyatlarga ko'ra, bu yerda qadimdan turkiy qavmlarning badavlat kishilari yashagan bo'lib, “Biysun” atamasi “boylar qishlog'i” ma'nosini anglatgan⁶⁸.

Jarqo'rg'on – Surxondaryo viloyatidagi qadimiy shaharlardan biri. “Jarqo'rg'on” toponimi qadimda “jar yoqasida joylashgan qo'rg'on” nomidan kelib chiqqan. Arab-fors manbalari bergan ma'lumotlarga ko'ra, Jarqo'rg'on shahri o'rnida VIII – XII asrlarda Charmangan (Sarmangan) shahri mavjud bo'lgan. Bu davrda Jarqo'rg'on vohada mavqei jihatidan Termizdan keyingi ikkinchi shahar bo'lgan⁶⁹.

Jizzax – O'zbekistonning qadimiy va navqiron shaharlaridan biri hisoblanadi. Jizzax shahri hozirda shu nomdagi viloyat va tuman markazi hamdir. “Jizzax” toponimi haqida turli xil ma'lumotlar mavjud. Ma'lumotlarga ko'ra, yunon solnomachilari qayd etgan, Aleksandr Makedonskiy yurishlari davridagi Kiropol' va Gazo shaharlaridan biri aynan Jizzax shahriga to'g'ri keladi. Yurtimiz arxeologlari Gazo shahrini o'rnini aniq tayin etmasalar-da, tarixiy

⁶⁶ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – Б. 629.

⁶⁷ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 260.

⁶⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2001. – №2. – Б. 115.

⁶⁹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 569 – 570.

manbalarda uni Samarqand va Toshkent oralig'ida joylashganligini inobatga olib, qadimgi Jizzax bo'lsa kerak deb tahmin qiladilar.

Shahar ilk bor arab geograf olimlari va sayyohlari Abulqosim ibn Xavqal va al-Muqaddasiylarning asarlarida Ustrushonaning Faknon viloyatidagi shahar deb tilga olinadi. Shahar arablar istilosidan oldin ham mavjud bo'lgan⁷⁰.

Toponomist olimlar ma'lumotlariga ko'ra, "Jizzax" o'rta asrlarga oid tarixiy manbalarda "Dizak" nomi bilan atalgan. "Dizak" nomi esa "Kichik qal'a" mazmunini bildiradi. Ma'lumotlarga qaraganda Dizak X asrda kattaligi jihatidan Ustrushonaning Panjikent va Zomindan keyingi uchinchi shahri bo'lgan⁷¹.

Abulqosim ibn Xavqal, al-Muqaddasiy, al-Istahriy, Yoqut, "Hudud ul-olam"ning noma'lum muallifi va boshqa o'rta asr geograf-sayyohlari asarlarida Jizzax nomi "Dizak" shaklida ifodalangan. So'nggi o'rta asr yozma manbalarida bu atama "Dizaq, "Dizdaq", "Dizax", "Dizzax" shaklida yozilgan.

X – XVI asrlar orasida yaratilgan tarixiy, jug'rofiy, badiiy-tarixiy asarlarda "Dizak" atamasi ma'lum joy o'rni, shaharning nomi sifatida tilga olingan. "Dizak" atamasi asosi – "diz" so'zidir. So'g'd tilida "diz" – "qal'a", "qo'rg'on" ma'nosini anglatadi. Atamashunos T. Nafasovning ta'kidlashicha, "diz" so'zining nomlar yasash doirasi, tarqalish hududi o'rta asrlarda ancha keng miqyosda bo'lgan. IX – XIII asrlar solnomalarida "diz" asosida yasalgan qator qal'a, qo'rg'on, shaharcha va yirik qishloq nomlari uchraydi. Aksariyat hollarda "diz" o'zagiga – a – affiksi qo'shilib yangi so'z yasalgan. "Diz" – "diza" atamasi ishtirokida nomlangan maskanlar ma'nosi turar joylarning o'ziga xos xususiyatini ifodalagan. Jumladan, Kuhandiz – shahar qal'asi, Navdiz – Yangi qo'rg'on, Sangdiza – Tosh qo'rg'on, Bardiza – Baland qo'rg'on, Chokardiza – Navkarlar qo'rg'oni va h.k. Jizzax so'zining etimologiyasiga alohida to'xtalgan T. Nafasovning yozishicha, "diza" so'ziga – k – qo'shimchasi qo'shilib, dizak (diz-a-k) so'zi yasalgan. Dizak – kichik qal'a, qal'acha, kichik qo'rg'on yoki qo'rg'oncha ma'nosini bildirgan. O'zbekcha "qo'rg'on" so'ziga fors-tojik – "ak" qo'shimchasini qo'shib, "qo'rg'onak" tarzida qo'rg'oncha ma'nosini beruvchi so'zlar ham yuzaga kelgan. O'zbekistonda aynan qo'rg'on, qo'rg'oncha nomi bilan atalgan joy nomlari ma'lum darajada keng tarqalgan.

Tadqiqotlardan ma'lumki, o'rta asrlarda Dizak hozirgi Jizzax shahrining sharqiy qismida joylashgan Qaliyatepa xarobalari o'rnida bo'lgan. Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda Qaliyatepada hayot miloddan avvalgi III – II asrlardan boshlanib, ba'zi bir uzilishlar bilan so'nggi o'rta asrlargacha davom etgan. Qaliyatepada arxeologik tadqiqotlar o'tkazgan olimlarning fikricha, Qaliyatepa nomining izohi aynan Dizakdan kelib chiqqan, zero bu ikki so'z bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Demak, Diz – qal'a, Dizak – kichik qal'a ma'nosida bo'lib, Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarida "Qal'ai Dizdaq", "Mulki Dizzax" shaklida ham berilgan. Qal'a so'zi esa turkiy xalqlar tilida "istehkomli turar joy" ma'nosini beradi. "Qal'a" so'zi ishtirokida yasalgan shaharlar sonini ko'plab keltirish mumkin. Masalan, Tuproqqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Ichangal'a, Ellikqal'a va h.k. Shuningdek, hozirgi qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq singari qardosh turkiy xalqlar shaharni to'g'ridan - to'g'ri "qal'a" deb atashadi. Fikrimizcha, XV – XVI asrlarda o'troqlashgan qabilalarning yangi-yangi turar joylarining qad ko'tarishi bilan joy nomlarini ham turkiycha atash keng rasm bo'la boshlagan. Mazkur jarayon uchun Shayboniynon yurishlari davrida Dashti Qipchoqdan ko'chib kelgan "qirq" urug'i kattagina guruhining Jizzax vohasida muqim o'troqlashuvi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Aynan ushbu davrdan Qaliyatepa, ham "Dizak", ham "qal'a" shaklida atala boshlagan. Bu hol yozma manbalarda unchalik sezilmasada, xalq og'zaki muloqotida ommalashib borgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, XVII asrning boshlarida "Dizak" – "qal'a"da hayot butunlay to'xtagan. Jizzaxdagi shahar hayoti Qaliyatepadan 6 km shimoli-g'arbda joylashgan O'rdaga ko'chgan. Eski shahar "Dizak" –

⁷⁰ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 591.

⁷¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – Б. 294.

“qal`a” imoratlari nurab, tepaliklarga aylangach, u “Qal`atepa” deb atala boshlagan. Qal`atepa atamasi esa bizning davrimizgacha Qaliyatepa shaklida yetib kelgan.

Zomin – Jizzax viloyatidagi shaharlardan biri, shu nomdagi tuman markazi. Zomin tarixiy shahar bo`lib, qadimda Sarsanda, Suvsanda, Sabza nomlari bilan atalib kelingan. Ma`lumotlarga qaraganda Zomin eramizning II asridan boshlab, shu nom bilan atala boshlangan. “Zomin” atamasi haqida turli xil ma`lumotlar mavjud. Xususan, “Zomin bo`lish”, “zam” – “chorraha”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarida “Zomin” so`zi “tog` oralig`i, o`rtaliqdagi makon” ma`nolarini beradi. Zomin toponimi to`la xulosalanmagan⁷².

Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, Qashqadaryo, Surxondaryo va Jizzax viloyatlari toponomiyasida ham boshqa hududlarda kam uchraydigan va o`ziga xosliklar mavjud. Xususan, bu viloyatlar shaharlari toponomiyasida turli urug`lar nomi bilan ataluvchi shaharlar boshqa hududlarga nisbatan ko`proq. Shuningdek, bu viloyatlar shaharlari toponomiyasiga arablar va mo`g`ullar istilosi jiddiy ta`sirini ko`rsatgan. Bu hududlardagi ba`zi shaharlar ular hukmronlik davrida barpo qilingan yoki ular qo`ygan nomlar bilan atalgan. O`z navbatida Rossiya imperiyasi va sho`rolar davrida qurilgan va o`sha davr nomlari bilan atalgan shaharlar ham mavjud. Shuningdek, joylashgan geografik o`rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar ham mavjud.

2.2. Qoraqalpog`iston Respublikasi va Xorazm viloyati shaharlari toponimikasi

Qoraqalpog`iston Respublikasi va Xorazm viloyati hududlarida yurtimizning ko`plap qadimiy va navqiron shaharlari mavjud. Bu hududlarda shaharlar Farg`ona vodiysi, Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalariga nisbatan kamroq bo`lsa-da o`ziga xos suronli tarixga ega. Shuningdek, bu shaharlarni har birining toponomikasida o`ziga xosliklar mavjud.

Xususan, Nukus shahri Qoraqalpog`iston Respublikasining poytahti, muhim siyosiy va iqtisodiy markaz hisoblanadi. Nukus toponomiyasi xaqida aniq ma`lumotlar uchramaydi. Xususan, e`tibor beradigan bo`lsak, nekuz degan urug` bo`lgan. Rivoyatlarga ko`ra Nukus (no`kis) urug`i surgun qilingan to`qqizta qizning o`g`illaridan tarqalgan kishilarning avlodi bo`lib, “to`qqiz kishi” demakdir (tojikcha “no`h” – “to`qqiz”, “kas” – “kishi”). Bu rivoyat, xolos. Toponimning etimologiyasi hamon noma`lum⁷³.

Nukus qabilasi “neko`z” shaklida turk-mo`g`ul urug`lari tarkibida qadimgi tarixiy manbalarda, chunonchi, Rashid ad-dinning “Jome at-tavorix” asarida ham tilga olingan. Nukus urug`i nukas (“yangi qishloq”) degan ma`noni anglatadi degan fikr ham bor. Nrtus (Nikuz) degan joy nomlari Respublikamizning boshqa yerlarida ham uchraydi.

Qoraqalpog`iston respublikasi hududidagi shaharlardan biri Mo`ynoq hisoblanadi. Mo`ynoq quyidagi tarkibiy qismdan iborat: “mo`yin” – “bo`yin”, “oq” kichraytirish qo`shimchasi. Mo`ynoq – “kichik bo`yin”, “bo`yincha” demakdir.

Taxtako`pir – Qoraqalpog`iston Respublikasidagi shahar va shu nomdagi tuman markazi. “Taxtako`pir” toponimining kelib chiqishini XX asrning boshlarida Quvonchyorma kanalining davomi bo`lgan Bosay kanali ustida xashar yo`li bilan qurilgan taxta (yog`och)dan qurilgan ko`prik (shevada ko`pir) bilan bog`laydilar⁷⁴.

Qoraqalpog`iston Respublikasining qadimiy shaharlaridan biri To`rtko`l shahri hisoblanib, hozirda To`rtko`l tumani markazi hisoblanadi. To`rtko`l Qoraqalpog`iston Respublikasining birinchi poytahti hisoblanadi. To`rtko`l toponimi e`tibor beradigan bo`lsak, shahar qa`tiy plan asosida to`rtburchak (to`rt gul – kvadrat) shaklda qurilganligi uchun shunday nom olgan.

⁷² Бойбўриева С. Жиззах вилояти Зомин тумани. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №IV–VI. – Б.43 – 44.

⁷³ Qorayev S. Toponimika... – B. 157.

⁷⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. – №8. – Б. 303.

Shuningdek, mahalliy rivoyatlarning birida shahar nomi “Durgil” bo’lib, forsiyda “Durri gil” – “serhosil, oltin tuproq” ma’nosida ham talqin etiladi⁷⁵.

Qoraqalpog’iston Respublikasining qadimiy shaharlaridan yana biri Xo’jayli bo’lib, shu nomdagi tuman markazi. “Xo’jayli” atamasi XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida poydo bo’lgan. XIX asr 70 – yillarida O’rta Osiyoda bo’lgan rus olimi A.L. Kunning ma’lumotlariga ko’ra Xo’jayli qal’asini Turkiston shahridan ko’chib kelgan eshon Alamin Xo’ja qurdirgan. Shuningdek, mahalliy aholi orasida shaharga so’fiylarning Yassaviylik oqimiga mansub xo’jalar tomonidan asos solingan degan rivoyat ham bor. Shahar atorofida miloddan avvalgi IV – III asrlarda aholi yashaganligini arxeologik qazishmalar tasdiqlaydi⁷⁶.

Qoraqalpog’iston Respublikasining qadimiy shaharlaridan biri Qo’ng’irot bo’lib, shu nomdagi tuman markazi. Qo’ng’irot arxeologik ma’lumotlarga ko’ra, 2500 – 2600 yillik tarixga ega. Qoraqalpog’istondagi beshta tarixiy qal’aning biridir. Qo’ng’irot xaqida akademik V.V. Bar’told, Ya. G’ulomov, venger olimi G. Vamberi va boshqalar yozib qoldirganlar. Qo’ng’irot toponimi esa o’zbek xalqi tarkibidagi qabilalardan birining nomi. Ma’lumki, ilk o’rta asrlarda Oltoy, Mo’g’ulistonning shimoliy qismida yashaganlar. Qo’ng’irotlarning ayrim guruhlar XIV – XVI asrlarda O’rta Osiyo va Xuroson hududlariga kelib joylashganlar. Xorazm hududiga o’tgan qo’ng’irotlar Xorazmning siyosiy hayotida faol ishtirok etganlar. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr boshlarida Xiva xonligini qo’ng’irotlar sulolasi boshqarganlar. Qo’ng’irotlar 5 ta katta urug’ga: vaxtamg’ali, qo’shtamg’ali, qonjig’ali, oyinli va tortuvli kabi urug’larga bo’lingan. Qo’ng’irot etnonimi keyinchalik toponimga aylanib ketgan⁷⁷.

Qoraqalpog’iston Respublikasi shaharlari toponimlari xaqida so’z ketganda Orol dengizi toponimiga ham to’xtalib o’tish kerak deb hisoblaymiz. Orol dengizi nomining kelib chiqishi haqida bir qancha fikrlar bayon etilgan. Nega dengiz (katta ko’l) Orol deb atalgan? Orol suv o’rtasidagi quruqlik-ku! Xiva xoni, yirik tarixchi olim Abulg’ozi Bahodixon Amudaryo dengizga quyiladigan joyni, del’tani Orol deb atagan. Ana shu yerda orolliklar degan xalq yashagan. L. Berg o’zining “Orol dengizi” degan asarida (1908) Orol o’sha yerda yashagan xalq – orolliklar nomidan kelib chiqqan deb yozadi va Richkovning (1755) “Ko’lda orollar ko’p” bo’lganligidan u shunday atalgan” degan fikrini o’rtaga tashlaydi. Chindan ham ushbu dengizda 300 dan ortiq orol bo’lgan.

Tevarak-atrofdagi o’zbeklar, qozoqlar dengizni Orol (Aral) deb atasa, qoraqalpoqlar Aral yoki Atau deb atashar ekan. Qoraqalboq toponimisti Q. Abdimuratov Orol dengizi chindan ham orol “suv o’rtasidagi quruqlik” so’zidan kelib chiqqan degan fikrni bildiradi⁷⁸.

Xorazm – O’zbekistondagi viloyatlardan birining nomi bo’lib, Xorazm toponomikasi tarixi ancha qadimiy va uzoq tarixni bosib o’tgan. Xorazm toponimi haqida ham rivoyatlar bor. Chunonchi, o’rta asr arab olimlaridan Muqaddasiy va Yoqut Hamaviy asarlarida bu haqida shunday rivoyat keltirilgan. Podsho g’azabnok bo’lib, o’zining bir qancha bebosh fuqarolarini kimsasiz uzoq joyga badarg’a qilishni buyuradi. Lekin bu yerda o’tin va go’sht (ya’ni Amudaryoda baliq) ko’p bo’lganidan ular omon qoladilar. Musofirlar bu o’lkani obod qilib, Xorazm deb atadilar (“xovar” – “go’sht”, “azm” – “o’tin”)⁷⁹. Bu bir rivoyat xolos. Xorazm toponimi ming yillar davomida sayqallanib, bizning bugungi kunimizga qadar yetib kelgan.

Xiva – O’zbekistonning qadimiy shaharlaridan biri bo’lib, arxeologik ma’lumotlarga ko’ra, shahar miloddan avvalgi V asrda barpo etilgan. Ma’lumotlarga ko’ra, uning nomi shaharning qadimiy qismida joylashgan Xivaq (Xivaq) qudug’i nomi bilan bog’liq. Ba’zi tadqiqotchilar shahar nomini xorazmiy tilga yaqin qadimgi asetin tilidagi “xiauv” – “qal’a” so’zidan, boshqalari bu atamani antik davrdan Xiva hududidan oqib o’tgan Xeykaniq (xozirgi

⁷⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – Б. 16.

⁷⁶ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – Б. 533.

⁷⁷ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №11. – Б. 186.

⁷⁸ Qorayev S. Toponomika.... – B. 157.

⁷⁹ Qorayev S. Toponomika.... – B. 13 – 14.

Polvonyop) kanalining o'zgartirilgan (Xeykaniq – Xeyvaniq – Xeyvaq – Xiva – Xiva) nomidan kelib chiqqan deydlar.

Xorazmlik tarixchi-solnomachi Xudayberdi Qo'shmuhammad o'zining 1831 yilda yozgan “Dili G'aroyib” asarida Xorazmning qadimiy shaharlarini nomma-nom sanar ekan, “bu mamlakatning yana bir qal'ani Som ibn Nuh asos solgan, u hozirgi Xivaq nomi bilan mashhurdir” deb ma'lumot beradi.

Xalq rivoyatlarida ham Xiva shahrining bunyod etilishi Nuh zamonlariga borib taqaladi. Bunga Nuhning o'g'li Som bo'lajak shahar yoniga kelib quduq qazdirgan va shu bilan Xivaga asos solgan. Xaqiqatdan ham Xivaning Ichan qal'asida qadimgi Xeyvaq (Xivak) qudug'i saqlanib qolgan.

Xiva shahri to'g'risidagi dastlabki ishonchli ma'lumotlar X asrdan boshlab arab-fors tilidagi tarixiy-geografik manbalarda uchraydi. Istarxiy (930) Xivani o'sha davrdagi eng yirik 30 ta shahar ro'yxatiga kiritgan. Yoqut Xamaviy (XIII), Nizomiddin Shomiy (XIV) asarlarida ham karvon yo'lida joylashgan shahar sifatida tilga olingan⁸⁰.

Xivaning jahon madaniyati taraqqiyotida tutgan o'mi YUNESKO bosh konferentsiyasining (1995 yil oktyabr – noyabr) 28 – sessiyasida alohida qayd qilindi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 3 yanvardagi qarori bilan Xivaning 2500 yilligi 1997 yilda jahon miqyosida keng nishonlandi.

Urganch – yurtimizdagi qadimiy va navqiron shaharlardan biri hisoblanadi. Urganch (Gurganch) shahri qadimda joylashgan hudud hozirgi Turkmaniston (Toshxovuz viloyati) tarkibida bo'lib, hozir Ko'hna Urganch nomi bilan ataladi. Ko'hna Urganch shahriga asos solinganiga 2000 yildan ortiq vaqt bo'ldi. O'zbekiston hududidagi Urganch shahriga 1646 yilda Xiva xoni Abdulg'oziy Bahodirxon tomonidan asos solingan. XVI asr ikkinchi yarmida Amudaryo o'z o'zanini o'zgartirib, Orol dengiziga oqa boshlaganidan so'ng Gurganch shahri (hozirgi Ko'hna Urganch) suvsiz qolgan. Abdulg'oziy Bahodirxon Gurganch, Vazir qal'alarida va ularning atroflarida tarqoq holda yashagan aholini ko'chirib Amudaryoning janubiy qismlarida joylashtirgan va aholi o'rnatilgan hudud atrofini qal'a devori bilan mustahkamlab, unga “Toza Urganch”, ya'ni “Yangi Urganch” deb nom bergan. Shundan so'ng, Gurganch shahrining nomi Ko'hna Urganch bo'lib qoldi.

Urganch shahri nomini kelib chiqishi yuzasidan bir necha xil qarashlar mavjud. Shaharning paydo bo'lishi miloddan avvalgi VII – VI asrlarga borib taqaladi. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da Burunash (Orol) dengizi bo'yida Urga (Urva) shahri bo'lganligi qayd etiladi. Tabiiy ofatlar (suv toshqini, qurg'oqchilik) tufayli shahar hozirgi Ko'hna Urganch shahri hududiga ko'chirilgan. Shahar VIII asrgacha “Gurganj” nomi bilan yuritilgan. 712 yilda arablar tomonidan bosib olingan “Jurjoniya” deb atala boshlanadi. 1221 yilda mo'g'ullar tomonidan bosib olinganidan so'ng shahar Urganch shaklida yuritila boshlanadi. Shuningdek, Urganch shahri miloddan avvalgi I asr Xitoy yilnmlarida Yue-Tan yoki Yue-Tsyan shaklida ham qayd etilgan. XIV asrga oid Yevropa manbalarida Urganch – Vrgant shaklida tilga olinadi⁸¹.

Xorazm viloyatidagi shaharlardan biri Hazorasp juda qadimiy shahar bo'lgan. Hazorasp X – XI asrlardagi arab geograflari Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida “mustahkam qal'a” deb tilga olingan.

“Hazorasp” toponimining kelib chiqishi yuzasidan ham turlicha qarashlar mavjud. Tarixchi, tilshunos va toponomist olimlar Yahyo G'ulomov, S.T. Tolstov, F. Abdullayev, O. Madrahimov va boshqalar ta'kidlashlaricha “Xozorasp” qadimgi xorazmiy tilida “ming ot”, ya'ni “xozor” – “ming”, “asp” – “ot” yoki ming otliq degan ma'noni bildiradi.

⁸⁰ Абдурасулов А. Хива. – Тошкент: Шарк, 1997. – Б.67 – 68.

⁸¹ Пүллатов Х. Шаҳарсозлик тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – Б. 122.

O'tmishda olimlar bu shaharni "Qal'ai Sulaymon" deb ham ataganlar. Tarixchi olim M. Isxoqov tahminiga ko'ra, "Xozorasp" atamasi "Aturasp" – "muqaddas olov manzili", "otashdosh" ma'nolarini bildiradi.

"Xozorasp" toponomiyasiga oid afsona va rivoyatlar ham mavjud. Ma'lumotlarga ko'ra, Xozorasp Xorazmning chekkasidagi himoya istihkomi bo'lib, bu yerda mingga yaqin otliq qo'shin Xorazmga sharqdan kelishi ehtimolda tutilgan dushmanlardan muxofaza etgan.

Boshqa bir rivoyatga ko'ra, qal'ani bahaybat dev qurgan ekan. Dev bu yerga suv ichgani keladigan 1000 ta qanotli otni ushlab olib, qanotlarini kesib tashlagan emish. Otlar tufayli mashhur bo'lgan qal'a Hazorasp "ming ot" (forscha-tojikcha) deb atalgan⁸².

Bu rivoyatning haqiqatga to'g'ri kelmasiigi o'z-o'zidan ravshan. Hozirgi Hazorasp qishlog'i nomini mahalliy xalq Hazaras shaklida talaffuz qiladi. Bu esa aslga yaqin. Qal'a milodning boshlarida Sharqiy Yevropada, jumladan Volganing quyi oqimida yashab xoqonlik barpo qilgan turkiy xalq – hazarlar nomi bilan atalgan bo'lsa ajab emas. – as qo'shimchasiga kelganda shuni aytish kerakki, etnograflardan R.G. Kuzeyev va B.X. Karmishevaning fikricha, tarkibida – as (az) komponenti bo'lgan etnonimlar va toponimlar nihoyatda katta hududda – Oltoydari Uralgacha, Kavkaz va Qrimgacha uchraydi. Ba'zi bir olimlar – as II – IX asrlarda quyi Volga bo'yi, shimoliy Kavkazda yashagan alan qabilasining ikkinchi nomi yoki qabila ajdodlari bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa bir tarixchilar as Orxon-Yenisay yodgorliklarida tilga olingan az (as) xalqi nomining in'ikosi bolishi mumkin deb biladi. Boshqird etnografi, tarix fanlari doktori R.G. Kuzeyev har ikkala holda ham azlar (aslar) VIII – IX asrlarda turkiy qabilalar bo'lgan deydi⁸³.

Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati hududlarida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan shaharlar kamroq. Bu hudud shaharlari toponomiyasida joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar ko'proq uchraydi. Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati hududlaridagi shaharlar toponomiyasida turli urug'lar nomi bilan ataluvchi shaharlar mavjud. Shuningdek, joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar ham mavjud. Shuni alohida qayd etish mumkinki, O'zbekistonning boshqa hududlari kabi Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati shaharlari toponomiyasida turli chalkashliklar va noaniqliklar ham ko'plab uchrab turadi.

XULOSA

Tarix tajribasini o'rganish hozirgi davrda ro'y berayotgan murakkab ijtimoiy-siyosiy voqyealarni yanada chuqurroq idrok etish va tushunib yetishga, mustaqilligimiz va taraqqiyotimizni qadrlashga, istiqbol yo'lidagi taraqqiyot uchun yangi asos yaratish va shu asosda jamiyat rivojiga hissa qo'shish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu jihatdan O'zbekiston shaharlari toponomikasini o'rganish va bu borada ma'lum xulosalar berish murakkab biroq dolzard vazifalardan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ham o'lkamiz hududidagi ayrim ko'hna shaharlarning toponomikasi yuzasidan tarixiy-ilmiy adabiyotlarni o'rganish asosida ushbu masalaga aniqlik kiritishga harakat qildik.

O'zbekiston shaharlari toponomikasini o'rganish, to'plangan ma'lumotlar va materiallarni tahlil etish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Sho'rolar davrida va mustaqillik yillarida O'zbekiston shaharlari toponomikasiga doir alohida tadqiqot olib borilmagan bo'lsa-da, yurtimiz tarixini o'zida aks ettirgan ko'plab tadqiqotlarda mavzuga doir qimmatli ma'lumotlar berildi va berilmoqda. Bunday tadqiqotlar jumlasiga H. Xasanov, H.N. Bobobekov, D. Alimova, H.Z. Ziyoyev, G.A. Agzamova, A.

⁸² Qorayev S. Toponomika... – B. 12 – 13.

⁸³ Qorayev S. Toponomika... – B. 13.

Sa'dullayev, S. Qorayev, M. Hamidova kabilarning asar, dissertatsiya va maqolalarini kiritish mumkin.

2. O'zbekiston shaharlar soni va ularning mavqei yuzasidan O'rta Osiyo mamlakatlari orasida o'ziga xos o'ringa ega. Mamlakatimizda qadimiy va hamisha navqiron shaharlar juda ko'p bo'lib, ular jumlasiga Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Qo'qon, Qarshi, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Urganch, Shahrisabz va boshqalarni kiritish mumkin.

3. Farg'ona vodiysida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan shaharlar soni nisbatan ko'proqni tashkil etadi. Vodiy shaharlari jumlasiga, Qo'qon, Namangan, Andijon, Farg'ona, Asaka, Shahrixon, Pop, Chust, Quva, Kosonsoy, Chortoq, Rishton, To'raqo'rg'on, Xo'jaobod va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Farg'ona vodiysi shaharlari toponomiyasida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan o'ziga xosliklar xam uchrab turadi. Vodiy shaharlari aksariyatining nomlanishi to'g'risida bir nechtdan afsona va rivoyalar mavjud. Shuningdek, turli urug'lar nomi bilan ataladigan hamda joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda atalgan shaharlar va shaharchalar yetarli.

4. Toshkent va Zarafshon vohalari toponomiyasida ham boshqa hududlarda kam uchraydigan va o'ziga xosliklar mavjud. Xususan, bu hududlar toponomiyasida turli urug'lar nomi bilan ataluvchi va joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar yetarli. Shuningdek, hududdagi shaharlar xaqida afsona va rivoyatlar ham ko'plab uchraydi. O'z navbatida arablar va mo'g'ullar istilosi bu hudud shaharlari toponomiyasiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

5. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari toponomiyasida o'ziga xosliklar mavjud. Xususan, bu viloyatlar shaharlari toponomiyasida turli urug'lar nomi bilan ataluvchi shaharlar ko'proq uchraydi. Shuningdek, joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar ham mavjud.

6. Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati hududlarida O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan shaharlar kamroq. Bu hudud shaharlari toponomiyasida joylashgan geografik o'rnidan kelib chiqqan xolda shu nom bilan atalgan shaharlar ko'proq uchraydi.

7. O'zbekiston shaharlari toponomikasisiga e'tibor beradigan bo'lsak o'ziga xosliklar uchrab turadi. Yurtimizning ko'plab shaharlarini nomlanishi bo'yicha bir-nechtdan farazlar mavjud. Bunga misol qilib, Marg'ilon toponimi xaqida – Marg'inon, Marg'ilon, Murg'inon, Qo'qon toponimi xaqida Xavoqand, Xuvaqan, Xuvakent, Quqand kabilarni misol keltirishimiz mumkin.

8. O'zbekistonning ko'plab shaharlari toponomikasi to'g'risida afsonalar va rivoyalar uchrab turadi. Xususan, Qo'qon, Marg'ilon, Buxoro, Samarqand, Toshkent shaharlari toponimiga nisbatan bir nechtdan afsona va rivoyatlar mavjud.

9. O'zbekiston shaharlari toponomikasisiga o'z vaqtida o'lkamiz hududini istilo qilgan yoki hukmronlik qilgan yunonlar, arablar, mo'g'ullar, forslar, Rossiya imperiyasi va sho'rolar davrlari ham ta'sirlari o'tkazgan.

10. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ko'plab O'zbekiston shaharlari toponomikasisida noaniqliklar mavjud bo'lib, qo'shimcha ilmiy tekshirishlarni talab qiladi.

11. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixi o'rganish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Istiqlol sharofati bilan Samarqand, Xiva, Buxoro, Qarshi, Marg'ilon, Toshkent, Shahrisabz va boshqa qadimiy shaharlarimizning YUNESKO bilan hamkorlikda yubileylari o'tkazildi. Shuningdek, yana ko'plab qadimiy shaharlarimizning yosh to'ylarini nishonlash nazarda tutilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

I. Bitiruv Malakaviy Ishi uchun nazariy asos bo'lgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 325 б.
- 1.2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 316.
- 1.3. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
- 1.4. Каримов И. А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
- 1.5. Каримов И. А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи.// Ishonch. 2010 yil 8 dekabr.
- 1.6. Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси // www. gov.uz.
- 1.7. Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 430 b.

II. Adabiyotlar:

- 2.1. Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Тошкент: Фан, 2003. – 152 б.
- 2.2. Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – 287 б.
- 2.3. Абдурасулов А. Хива. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 216 б.
- 2.4. Алимов Д. А., Филанович М. И. Тошкент тарихи. – Тошкент: Фан, 2009. – 185 б.
- 2.5. Бабабеков Х. История Коканда. – Тошкент: Фан, 2006. – 244 с.
- 2.6. Бобур З. М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 410 б.
- 2.7. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Янги нашр, 2010. – 167 б.
- 2.8. Бойбўриева С. Жиззах вилояти Зомин тумани. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №IV–VI. – Б. 43 – 45.
- 2.9. Иномов И. Попим – саховатли юртим. – Тошкент, 1996. – 95 б.
- 2.10. Иномов О. Бўка тарихи ва унинг топонимининг келиб чиқиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар. // Турон тарихи. – Тошкент, 2009. – №II – III. – Б. 52 – 54.
- 2.11. Исҳоқхон Ибрат. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 266 – 327.
- 2.12. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар / А.С.Саъдуллаев таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 208 б.
- 2.13. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1990. – 72 б.
- 2.14. Мадраҳимов З. Наманганинг Қўқон хонлиги савдо алоқаларида тутган ўрни // Мозийдан Садо. – Тошкент, 2008. – №2. – Б. 28 – 30.
- 2.15. Мирзалиев Э. Наманган маданияти тарихидан лавҳалар. – Наманган, 1994. – 94 б.
- 2.16. Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1972. – 376 б.
- 2.17. Муҳаммаджонов А. Р. “Кеш” ойконими ва “Кат” субстрактивнинг этиноми // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 12 – 15.
- 2.18. Муҳаммаджонов А. Р. Кеш – уй, яъни Ватан демакдир // Мозийдан садо. – Тошкент, 2003. – № 2 (18). – Б. 44 – 45.
- 2.19. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик (Ўлкани ўрганишнинг асосий манбалари). – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 336 б.

- 2.20. Нажмиддинов Ф. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – 74 б.
- 2.21. Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. – Тошкент: Фан, 1960. – 265 б.
- 2.22. Пўлатов Х. Шаҳарсозлик тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – 293 б.
- 2.23. Равшанов П. Қашқадарё тарихи (Энг қадимги даврлардан XIX аср II ярмига қадар). – Тошкент: Фан, 1995. – 783 б.
- 2.4. Расулов А. “Наманган” этимологиясига оид.../ Наманган тарихидан лавҳалар. – Наманган, 2010. – №1. – Б. 5 – 7.
- 2.25. Саъдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк манбаларда. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 112 б.
- 2.26. Саъдуллаев А. С. Гау Суғд – Наутака –Кеш // "San`at". – Тошкент, 2001. – № 1. – Б. 7 – 10.
- 2.27. Сулейманов Р. Х. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 48 б.
- 2.28. Ҳамидова М. С. Қашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Университети кутубхонаси нашриёти, 2009. – 143 б.
- 2.29. Хасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 220 б.
- 2.30. Ҳомиджон Ҳомидий, Аширов А., Умаралиев М. Косонсой тарихи. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010. – 146 б.
- 2.31. Хушвақтов Ҳ. “Самария” – Самарқанд тарихини ўрганишда муҳим манба.// Турон тарихи. – Тошкент, 2008. – №2. – Б. 30 – 31.
- 2.32. Чориев А., Ҳамроев Т. Кеш манбаларда // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 25 – 26.
- 2.33. Чортоқ тарихи. – Тошкент: Университет, 1995. – 61 б.
- 2.34. Шаҳрисабз – минг йиллар мероси / Муаллифлар жамоаси. Альбом. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 228 б.
- 2.35. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти / Саъдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. – Тошкент: Академия, 2000. – №1. – 272 б.
- 2.36. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2001. – №1. – 704 б.
- 2.37. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2001. – №2. – 703 б.
- 2.38. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – №3. – 704 б.
- 2.39. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2004. – №8. – 703 б.
- 2.40. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – №9. – 703 б.
- 2.41. Qorayev S. Toponomika. –Toshkent., 2006. – 320 b.